

ANKARA UNIVERSITY
PRESS

ANADOLU ANATOLIA
JOURNAL OF THE ARCHAEOLOGY DEPARTMENT

Anadolu Anatolia 51, 2025, 213-238
DOI: 10.36891/anatolia.1750847

Araştırma Makalesi
Research Article

ANTİK ROMA'DA KÖLE EĞİTİMİ: İDEOLOJİNİN YENİDEN ÜRETİMİ

Tolga **UZUN**¹

¹Sorumlu Yazar/Corresponding

Author: Tolga Uzun (Dr.) Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kùltürleri Ana Bilim Dalı
07070 Antalya / TÜRKİYE
E-Posta: totolga7@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1904-6805
ROR ID: <https://ror.org/01m59r132>

Başvuru Tarihi/Submitted Date:
02.08.2025

Kabul Tarihi/Accepted Date:
07.10.2025

Yayın Tarihi/Published Date:
01.12.2025

Atıf/Cite as: Uzun, T. 2025.
"Antik Roma'da Köle Eğitimi: İdeolojinin Yeniden Üretimi" *Anadolu Anatolia* 51: 213-238
DOI: 10.36891/anatolia.1750847

Anahtar Kelimeler: Kölelik, Eğitim, İdeoloji, Servus, Manumissio

Öz: Antik Roma'da köle eğitimi, bireysel beceri kazandırmanın ötesinde toplumsal düzenin sürdürülmesinde, ekonomik üretim ilişkilerinin istikrarında ve egemen ideolojinin yeniden inşasında etkili bir araç olarak kullanılmıştır. Eğitim olanakları kölelerin görev yaptığı alanlara, efendilerinin toplumsal konumuna ve Roma'daki genel pedagojik anlayışa bağlı olarak farklılık göstermiştir. Ev içi hizmetlerde, bürokratik pozisyonlarda ya da aristokrat çevrelerde görev yapan kölelerin gramer, retorik, edebiyat ve muhasebe gibi alanlarda eğitim aldıkları, bu donanım sayesinde pedagoğ, kâtip veya sekreter gibi çeşitli iş kollarında istihdam edildikleri bilinmektedir. Tarım, maden ve inşaat gibi fiziksel emek gerektiren işlerde çalışan köleler ise deneyim temelli öğrenim süreçlerine tabi tutulmuştur. Eğitim, köleleri verimli kılmanın ötesinde, toplumsal konumlarını içselleştirmelerini sağlayan ve hiyerarşik yapıyı doğallaştıran bir denetim mekanizması olarak işlev görmüştür. Bu bağlamda *manumissio*, yani köle azadı, bireysel hak temelli bir kazanım olmanın yanı sıra sadakat ve verimliliğe dayalı bir ödüllendirme biçimi olarak da uygulanmıştır. Eğitimli kölelerin özgürleştirilerek sınırlı toplumsal hareketlilik elde etmesi, Roma yurttaşlık ideolojisinin ve toplumsal hiyerarşinin yeniden üretilmesine katkıda bulunmuştur. Bu çalışma, köle eğitimi ile *manumissio* arasındaki ilişkiyi odağa alarak eğitimin Roma toplumundaki yapısal ve ideolojik işlevlerini tartışmaktadır.

SLAVE EDUCATION IN ANCIENT ROME: THE REPRODUCTION OF IDEOLOGY

Keywords: *Slavery, Education, Ideology, Servus, Manumissio*

Abstract: In Ancient Rome, the education of slaves functioned as a multifaceted institution that extended beyond the mere acquisition of individual skills to play a crucial role in maintaining social order, stabilizing economic production relations, and reconstructing dominant ideological frameworks. The availability and scope of educational opportunities for slaves varied significantly depending on their assigned roles, their masters' social status, and prevailing pedagogical practices within Roman society. Slaves serving in domestic settings, bureaucratic positions, or aristocratic households often received training in grammar, rhetoric, literature, and accounting. This specialized knowledge enabled them to occupy skilled roles such as pedagogues, clerks, or secretaries. Conversely, slaves employed in physically demanding sectors such as agriculture, mining, or construction typically underwent experiential learning processes rather than formal education.

GİRİŞ

Antik Roma toplumunun temel ekonomik ve sosyal yapı taşlarından biri olan köleler, yalnızca fiziksel emek sunan bireyler olarak değerlendirilmemiştir. Antik ve modern kaynaklar birçok kölenin eğitildiğini, belirli alanlarda mesleki beceriler kazandığını ve işlevsel roller üstlendiğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu durum köleliğin emek sömürsüne dayalı bir sistem olmanın ötesinde, farklı toplumsal katmanlara nüfuz eden çok yönlü bir kurum olduğunu göstermektedir¹. Dolayısıyla kölelerin eğitimi, Roma toplumunun sosyal ve ekonomik yapısını anlamak açısından önem taşır. Bu çalışma, Roma Devleti'ndeki kölelerin eğitime ilişkin uygulamaları toplumsal statü ve ideolojik yapının sürekliliği bağlamında ele almayı amaçlamaktadır. Kölelerin eğitim süreci, kölelerin üretim ilişkilerine nasıl dâhil edildiklerini ve bu sürecin toplumsal denetim mekanizmalarıyla nasıl kesiştiğini anlamak açısından belirleyici bir örüntü sunar. Bu bağlamda eğitimin, köleliğin iç yapısını ve efendi-köle ilişkisini yeniden üretme biçimleriyle olan bağlantıları dikkate alınarak, antik yazarların anlatıları ve epigrafik belgeler aracılığıyla söz konusu ilişki ağları incelenecektir. Patterson² ve Finley³ köleliğin sosyal ve kültürel bir kurum olduğunu vurgularken, köle eğitiminin bu çok katmanlı yapıyı destekleyen bir araç olduğu üzerinde durmaktadırlar. Buna karşın, köle eğitiminin hegemonya ve iktidar mekanizmalarına etkisi konusunda literatürde sistematik analizler eksiktir. Bu çalışmadan kölelerin üretim ilişkilerine dâhil oluşunun ötesinde, sosyal normların içselleştirilmesi ve sosyal denetimin kurulmasında nasıl işlev gördüğü ortaya konacaktır. Eğitim sürecinin bu çerçevede değerlendirilmesi, Roma toplumdaki tahakküm ilişkilerinin karmaşık yapısının kavranmasına katkı sağlayacaktır. Antik dünyada eğitim ve tahakküm arasındaki bu ilişkinin incelenmesi, Roma köleliği ve toplumsal hiyerarşileri üzerine yapılan çalışmalara yeni bir bakış açısı kazandıracaktır.

¹ Laes 2008; Finley 1999; Bradley 1991; Watson 1987; Patterson 1982; Mohler 1940.

² Patterson 1982, 100-120.

³ Finley 1980, 90-130.

METODOLOJİ

Bu çalışma, Antik Roma'daki köle eğitimi uygulamalarının ekonomik ve ideolojik yönlerine odaklanarak köle eğitimiyle toplumsal yapının nasıl yeniden üretildiğini ve bu sürecin hegemonik ilişkiler açısından nasıl işlediğini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu nedenle çalışmanın metodolojik temeli, tarihsel materyalist analiz, eleştirel söylem incelemesi ve ideoloji kuramı çerçevesinde yapılandırılmıştır. Roma toplumunda köleliğin ve eğitimin anlamını çözümlerken, metinler arası okuma, nitel kaynak çözümlemesi ve epigrafik malzeme incelemesi yöntemleri birlikte kullanılmıştır. Birincil kaynaklar olarak antik yazarların metinleri, hukuki belgeler ve yazıtlar değerlendirilmeye alınmıştır. Özellikle Cato, Cicero, Seneca, Columella ve Plinius gibi yazarların kölelik ve eğitim pratiklerine ilişkin doğrudan ya da dolaylı göndermeler içeren pasajları analize dahil edilmiştir. Bu metinlerdeki kavramlar, dönemin egemen ideolojisini temsil eden birer söylem olarak değerlendirilmiştir. Yazarların sosyal konumları, yazım amaçları ve eserlerin hedef kitleleri göz önünde bulundurularak, söylemin üretim bağlamı sorgulanmış ve metinlerin içerdiği örtük ideolojik unsurlar açığa çıkarılmaya çalışılmıştır. Örneğin Seneca'nın kölelerle empati kuran ifadeleri, Roma aristokrasisinin paternalist bakışını yansıttığı kadar, kölelere yönelik "uygarlaştırıcı" bir eğitim anlayışını da içselleştirildiğine işaret etmektedir⁴. Benzer şekilde Quintilianus'un köle pedagojisiyle ilgili bölümleri, okuryazarlığın sınıfsal sınırlarını belirleyen zihinsel kodlara dair önemli veriler sunmaktadır⁵. İkincil kaynak olarak modern araştırmacılar tarafından üretilmiş akademik çalışmalar taranmıştır. Bu literatür, köleliğin ekonomik, kültürel ve ideolojik boyutlarını kavramsallaştırmak adına eleştirel biçimde kullanılmıştır. Bradley, Mouritsen, Finley ve Patterson gibi araştırmacıların azatlılık, sosyal kimlik, kültürel temsil, köle ve toplum ilişkisine dair çalışmaları, özellikle teorik çerçevenin kurulmasında yol gösterici olmuştur⁶. Patterson'un "sosyal ölüm" kavramı, köleliğin özünü hukuki statüden ziyade kölenin toplumsal ilişkilerden koparılması ve kimliğinin silinmesi olarak tanımlar. Bu yaklaşım bireyin varoluşsal bütünlüğünü esas alır. Finley ise köleliği tarihsel ve toplumsal bir kurum olarak değerlendirmiş; antik toplumlarda köleliğin ekonomik ve siyasal işlevlerine odaklanarak yapısal boyutları ön plana çıkarmıştır⁷. Patterson, 2025 yılında yayımlanan çalışmasında Finley'in "köle toplumu" modeline eleştirel bir yaklaşım getirir ve bunun yerine "köle sistemi" kavramının kullanılmasının karşılaştırmalı kölelik araştırmaları açısından analitik bakımdan daha işlevsel olacağını savunur⁸. Bu değerlendirme, köleliğin yalnızca bir üretim biçimi ya da toplumsal formasyon değil, aynı zamanda çok katmanlı ideolojik bir sistem olarak kavranması gerektiğine işaret eder. Diğer yandan köleliğin sadece emek sömürsüne indirgenemeyecek kadar çok katmanlı bir yapı olduğunu vurgulayan ideoloji odaklı yaklaşımlardan da yararlanılmıştır. Antonio Gramsci'nin hegemonya kuramı bu bağlamda merkeze alınmıştır. Gramsci'ye göre egemen sınıflar, yönetilenlerin rızasını sağlayarak iktidarlarını pekiştirir. Bu süreçte eğitim, kültür ve dil, ideolojik kontrolün temel araçlarıdır⁹. Roma'daki köle eğitimi uygulamaları, bu kuramsal çerçevede değerlendirilmiş ve sistemin hegemonik mantığını yeniden üretme potansiyeli bağlamında yorumlanmıştır.

⁴ Sen. *epist.* 47.

⁵ Quint. *inst.* 1. 1. 4.

⁶ Mouritsen 2011; Bradley 1994; Patterson 1982; Finley 1980.

⁷ Bodel 2020: Bu çalışma her iki modern araştırmacının kölelik üzerine olan değerlendirmelerini karşılaştırmaktadır.

⁸ Patterson 2025, 52-65. Söz konusu tartışmalar için ayrıca bkz. Dal Lago 2025; Lenski – Cameron 2018; Dal Lago – Katsari, 2008.

⁹ Gramsci 1971, 12-43.

Bu çalışma, niteliksel analiz yöntemine dayalıdır. Nicel verilerin sınırlılığı ve tarihsel materyalin doğası gereği, örneklem yaklaşımı ile belirli metinler, yazıtlar ve belgeler derinlemesine analiz edilmiştir. Metinlerde yer alan eğitim pratiklerine dair bilgiler, bağlamları içinde ele alınarak çözümlenmiştir. Çalışmada ayrıca epigrafik kaynaklar önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle azatlılara ait mezar yazıtlarında yer alan *grammaticus* gibi meslek tanımlamaları¹⁰, okuryazarlığa yapılan vurgu ve efendilere yönelik minnettarlık ifadeleri, köle eğitiminin toplumsal temsillerini göstermesi açısından önemlidir. Bu yazıtlar, azatlıların toplumsal kimliklerini nasıl kurduklarını ve eğitim yoluyla edindikleri becerileri nasıl kamusal bir göstergeye dönüştürdüklerini göstermektedir.

Metodolojik olarak, çalışmada içsel tutarlılığı ve tarihsel bağlamı önceleyen bir yapı izlenmiştir. Farklı kaynak türleri karşılaştırmalı biçimde kullanılmış, yorumların bağlamdan kopuk genellemelerden kaçınmasına özen gösterilmiştir. Bu çok katmanlı analiz süreci, Antik Roma'da köle eğitiminin yalnızca bireysel gelişim süreci değil, sistemin kendi sürekliliğini garanti altına aldığı stratejik bir alan olduğunu göstermeyi amaçlamaktadır. Bu metodolojik yaklaşım, Roma'daki köle eğitiminin görünürde insani bir çaba gibi sunulsa da gerçekte hiyerarşik yapıyı içselleştirmeyi ve yeniden üretmeyi sağlayan bir ideolojik aygıt olarak işlediğini ortaya koymak üzere yapılandırılmıştır. Eğitim yoluyla biçimlendirilen köle ve azatlı kimlikleri, özgürlüğün sınırlarını yeniden tanımlar ve Roma toplumunun tahakküm düzenine kültürel meşruiyet kazandırır. Bu nedenle köle eğitimi, sadece bireyin ekonomik değerini artıran değil, aynı zamanda sistemin ideolojik sürekliliğini mümkün kılan temel kurumlardan biri olarak ele alınmalıdır.

KÖLELERİN HUKUKİ STATÜSÜ VE TOPLUMSAL DENETİM

Roma Devleti'nin toplumsal düzeninin köle emeğine ne ölçüde bağımlı olduğu modern araştırmalarda kapsamlı bir şekilde tartışılmıştır¹¹. Bir kişinin köleleştirilmesi savaş esareti, suçtan hüküm giyme, köle anneden doğma, aile tarafından satılma ya da terk edilme gibi farklı yollarla gerçekleşmiştir¹². Köleleştirmenin en yaygın yöntemlerinden birisinin savaş yoluyla olduğu bilinmektedir ve bu yolla Roma'ya çok sayıda köle getirilmiştir¹³. Bu yoğun köle akışı köleliğe ilişkin yasal düzenlemelerin oluşumunu tetiklemiş ve bu düzenlemeler İmparatorluk Dönemi boyunca çeşitli müdahalelerle biçimlendirilmiştir.

Romalılar, köleliğin ahlaki temellerini ya da varoluşsal meşruiyetini sorgulamaktan büyük ölçüde kaçınmıştır ancak kölelere nasıl davranılması gerektiği üzerine çeşitli değerlendirmelerde bulunmuşlardır¹⁴. Köleliğin yapısında, köle efendisinin mülkü olarak görülmektedir ve ona mutlak suretle bağlıdır¹⁵. Buna karşın, bu mutlak bağlılığın sınırlarını çizen ve kölelere sınırlı bazı haklar tanıyan düzenlemeler de bulunmaktaydı. Söz konusu haklardan biri, kişisel mülkiyetini ifade eden *peculium* hakkıydı¹⁶. *Peculium* bir kölenin mal varlığını yönetme hakkını tanımlayan

¹⁰ CIL VI. 9449, 9450, 9451, 9453, 9454, 9455.

¹¹ Kölelik kurumu yasal düzenlemelerden, toplumsal yapıdan ve Roma'nın genişleyip dönüşmesinden etkilense de temel özelliklerini büyük ölçüde koruduğu için bu çalışmada Cumhuriyet ve İmparatorluk Dönemleri arasında keskin bir tarihsel ayırım yapılmamıştır. Joshel 2010, 7-9; Bradley 1994, 10-30; Finley 1980, 67- 92; Hopkins 1978, 100-103.

¹² Bradley 1994, 32-39; Pritchard 1961, 71-73.

¹³ Madden 1996.

¹⁴ Buckland 1908, 202.

¹⁵ Duff 1958, 15-16.

¹⁶ Dig. XL. 1. 10; *peculium* teriminin kullanım alanları ile ilgili kapsamlı bir çalışma için bkz. Fleckner 2014.

bir terimdir. Köle, mal varlığını yönetme hakkına sahip olsa da kendisi efendisinin mülkü olduğu için hukuken bu mal varlığı efendisine aittir. Buna karşın *peculium* köleye birikim yapma fırsatı sunarak özgürleşme motivasyonu sağlarken ticarete büyüme ve ilerleme olanağı da tanımaktaydı¹⁷. Dolayısıyla *peculium* kölelerin ekonomik faaliyetlere katılımını mümkün kılmaktaydı. *Peculium* dışında kölelerin sahip olduğu diğer bir hak ise *ius sacrum*, yani belirli dinî ritüellere katılma hakkıydı¹⁸. Bu hak, kölelere yalnızca belirli dinî uygulamaları gerçekleştirme, uygun şekilde defnedilme ve bazı dinî topluluklara katılma imkânı tanıyordu. Hukuki düzenlemeler ise efendilere köleleri üzerinde hayat ve ölüm hakkı tanımaktaydı¹⁹. İmparatorluk Dönemi'nde, *pater familias* yetkilerini sınırlamaya yönelik çeşitli hukuki düzenlemeler yapılmış ancak bu değişiklikler köleler açısından kayda değer bir iyileşme sağlamamıştır²⁰. Zira hukuken hak sahibi olmayan kölelerin, özellikle efendilerine karşı açtıkları davalarda başarılı olma şansı son derece düşüktü; mahkemelerin tarafsızlığı, kölenin statüsü nedeniyle büyük ölçüde zedelenmiş durumdaydı²¹. Roma toplumunda köle mülkiyet nesnesi olarak görüldüğü için efendisi onun hayatının her yönü üzerinde mutlak bir denetime sahipti. Bu denetim çalışma koşullarıyla birlikte kölenin kimliğini de kapsıyordu. Nitekim bir köle satıldığında ya da yeni bir haneye geçtiğinde efendisi ona genellikle yeni bir isim vererek bireyselliğini siler ve üzerinde tam bir otorite kurardı²².

Bu kısıtlamalar tüm kölelere uygulanmakla birlikte, kölelerin yaşam koşulları birbirinden farklılık göstermekteydi. Köleler yalnızca kökenlerine göre değil, sahip oldukları statü ve üstlendikleri görevlere göre de sınıflandırılmışlardı²³. *Vernae* olarak bilinen, efendilerinin evinde doğan ve ev işleri ile ilgilenen köleler genellikle dışarıdan satın alınanlara kıyasla daha yüksek bir itibara sahipti²⁴. Ancak bu doğum temelli ayrıcalık her zaman belirleyici değildi, çünkü *vernae* statüsündeki köleler de zorlu ve itibarsız işlerde çalıştırılabilirlerdi. Kölelerin konumu büyük ölçüde çalıştıkları işle doğrudan bağlantılıydı. Ev işlerinde, yazmanlıkta ya da eğitim gibi alanlarda görev alanlar görece daha yüksek bir statüye sahipken; tarım arazilerinde ya da madenlerde görevlendirilenler en alt düzeyde değerlendiriliyordu. Özellikle ağır suçlar işlemiş mahkûmların ceza olarak gönderildiği ve *servi poenae* olarak adlandırıldığı gümüş madenlerinde çalıştırılan köleler, toplumun en alt tabakasını oluştururken, kırsal alanlardaki büyük tarım arazilerinde (*latifundia*) zincire vurulmuş halde çalışanlar da benzer şekilde son derece ağır koşullar altında yaşamaktaydılar²⁵. Bu köleler efendileriyle neredeyse hiçbir temas kuramıyor, dolayısıyla azat edilme (*manumissio*) yoluyla özgürlük kazanma şansları da oldukça düşük oluyordu²⁶. Fiziksel zorlukların yanı sıra sosyal dışlanma ve umutsuzlukla baş başa kalan bu gruplar arasında zamanla ciddi huzursuzluklar baş göstermiştir. Nitekim, Spartacus önderliğinde gerçekleşen büyük köle isyanı (MÖ 73-71)²⁷, bu baskı ve hoşnutsuzluğun en çarpıcı sonuçlarından biri olarak tarihe geçmiştir.

¹⁷ Kirschenbaum 1987, 31-32.

¹⁸ ILS 7212; CIL XIV. 4178.

¹⁹ Bradley 1994, 25.

²⁰ Mouritsen 2011, 26; Thomas 1990; Kunkel 1966.

²¹ Maurice 2013, 113-115.

²² Joshel 2010, 95.

²³ Maurice 2013, 112-114.

²⁴ Bradley 1994, 33-34, 48-49; Wiedemann 1981, 7, 120.

²⁵ Duff 1958, 201-204.

²⁶ Hopkins 1978, 115, 127; Alföldi 1972.

²⁷ Plut. *Crass.* 8-11; App. *civ.* 1. 116-121; Strauss 2009; Shaw 2001.

Roma düşüncesine göre köle emeği, niteliksel açıdan bir "çalışma" ya da üretken bir faaliyet olarak görülmüyordu. Köleler iradeden yoksun, yalnızca efendilerinin emirlerini yerine getiren itaatkâr araçlar olarak kabul edilmekte, emek süreçleri de bu çerçevede meşrulaştırılmaktaydı²⁸. Bu yaklaşım, Roma hukukunda özellikle kölelerin üçüncü şahıslara kiralanması durumunda somut biçimde kendini göstermektedir. Hukuken köle, efendisinin mülkü olduğundan dolayı bedeni üzerindeki tasarruf hakkı da efendiye aitti. Ancak kölenin kiralanması durumunda iş gücünden yararlanan kişi yalnızca kölenin emeğini kullanma hakkına sahip olmaktaydı. Böylece kölenin bedeni ile emeği arasında hukuksal bir ayırım yapılmaktaydı. Buna göre mülkiyet efendide kalırken, emek geçici olarak başka birine devredilebilmekteydi²⁹. Bu durum, köle emeğinin nesneleştirilmiş ve kişiden ayrıştırılmış bir biçimde değerlendirildiğini açıkça ortaya koymaktadır. Kölelerin bedenlerinin efendilerine ait olması, ancak emeklerinin geçici olarak başkalarına devredilebilmesi, Roma hukukunda emeğin mülkiyetten nasıl ayrıldığını göstermektedir. Bu yaklaşım, özellikle çocuk köleler söz konusu olduğunda daha da belirgin hale gelmiştir. Henüz fiziksel ve zihinsel gelişimlerini tamamlamamış olmalarına rağmen köle çocuklar beş yaşından itibaren iş gücü olarak kabul edilmeye başlanmıştır³⁰. Böylece beden ve emek arasındaki ayırım, yaştan bağımsız biçimde kurumsallaştırılmıştır. Bununla birlikte, çocuk emeğinin ekonomik olarak değerlendirilmesi belirli bir hukuki çerçeveye bağlanmıştır. Çocuğun emeğine değer biçme süreci olan *aestimatio operae*, ancak belirli bir yaş sınırının (genellikle beş ya da yedi yaşın) aşılması durumunda mümkün olmuştur. Bu sınırlama, çocuk emeğinin hukuki tanımında yaşın belirleyici bir unsur olduğunu göstermektedir³¹. Köle çocukların yaşam çizgisi ise özgür doğmuş Romalı çocuklardan belirgin biçimde ayrılmaktadır. Roma vatandaşları için yedinci yaş hem *infantia* döneminin sonu hem de ilköğretimin başlangıcı olarak bir geçiş evresidir³². Oysa köle çocuklar için ilk dönüm noktası, beş yaşında işgücü olarak görülmeye başlanmalarıdır. İkinci dönüm noktası ise ancak otuz yaşına geldiklerinde azat edilme ihtimalleridir³³. Bu ayrıcalığa ulaşamayan köleler için *puer* (çocuk/köle)³⁴ statüsü hayat boyu sürebilmektedir³⁵. Bu statü sadece yaşla değil eğitim ve beceri kazanımı ile de doğrudan ilişkilidir. Nitekim bazı köle çocukların belirli mesleklerde eğitildikleri hem edebî hem epigrafik kaynaklardan anlaşılmaktadır. *Nomenclatores* (özel haberciler), *calculatores* (muhasibeci ya da aritmetik öğretmeni), *histriones* (aktörler) gibi terimler köle çocukların belirli uzmanlık alanlarında işlevsel roller üstlendiklerini göstermektedir³⁶. Roma hukuku bu bağlamda *officium* (öğretim gerektirmeyen iş) ile *artificium* (eğitimle edinilen meslek) arasında net bir ayırım yapmıştır. Örneğin çöp taşıyıcılığı *officium*, aşçılık ve dokumacılık ise *artificium* olarak tanımlanmıştır³⁷. Bu ayırım insan sermayesinin önemsendiğine ve ön planda tutulduğuna işaret etmektedir. Buradan hareketle köle emeğinin fiziksel kabiliyetlerle birlikte bilişsel ve teknik becerilerle de değerlendirildiği anlaşılmaktadır³⁸.

²⁸ Thomas 2002, 226.

²⁹ Thomas 2002, 240-247.

³⁰ Dig. VII. 7. 6. 1.

³¹ Dig. VII. 1. 55.

³² Laes 2008, 241-242.

³³ Gaius 1. 17-18.

³⁴ *Puer* hem köle hem de çocuk anlamına gelen bir isimdir.

³⁵ Herrmann-Otto 1994, 307-310.

³⁶ Laes 2008, 242.

³⁷ Dig. XXXII 65. 1.

³⁸ Saller 2003, 192.

Bir Kimliğin İnşası: Çıraklık

Eğitim bağlamında çıraklık sistemi, Roma'daki köle çocuklar için yalnızca mesleki beceri kazandıran bir süreç değil, aynı zamanda sosyal aidiyetin ve karakter biçimlendirmenin gerçekleştiği pedagojik bir alan sunmuştur. Antik Roma'da köle çocukların eğitimi sosyal yapı, hukuk sistemi ve ekonomik işleyişin kesişiminde biçimlenen çok katmanlı bir olgudur. Bu bağlamda eğitim bir ayrıcalık ya da hak olmaktan çok, köleliğin devamlılığını sağlayan işlevsel bir araç olarak değerlendirilmelidir. Roma toplumunda köle çocuk, hem "çocuk" kimliğine sahip birey hem de "meta" olarak ekonomik sisteme dâhil edilen bir varlıktır³⁹. Bu çifte kimlik, onların eğitim sürecinde hem kişisel gelişimlerinin hem de üretim ilişkilerine entegre edilmelerinin önünü açmıştır. Dolayısıyla köle çocukların eğitimi, Roma dünyasının sosyal dokusunu, hiyerarşik ilişkilerini ve ideolojik temellerini kavramak açısından anahtar bir kavram olarak ele alınmalıdır.

Zanaatkârların yanında çırak olarak kalan köle çocuklar mesleki ve kişisel gelişim açısından bir tür sosyalizasyon süreci yaşamışlardır. Usta-çırak ilişkisi, beceri aktarımıyla birlikte karakter şekillendirme açısından da önemlidir. Bu ilişkide usta bir tür "yeni baba" figürüne dönüşmekte, çocukla arasında günlük temasın doğurduğu karşılıklı sempati ve anlayış geliştirmektedir⁴⁰. Usta-çırak ilişkisine dair bu yakınlık biçimi, köleliğe doğrudan doğumla değil, çeşitli yollarla dâhil olan çocuklar açısından daha da dikkat çekicidir. Nitekim terk edilmiş çocuklara dair olan kaynaklarda, genellikle çöp yığınlarına bırakılan bu çocukların köle tüccarları tarafından toplanarak eğitilmek üzere köleleştirildiği anlaşılmaktadır⁴¹. Ancak bu çocukların büyük çoğunluğu hayatta kalamamıştır⁴². Yine de hayatta kalanların bazıları, kölelik sistemi içinde eğitilerek ekonomik işlev kazanmış ve çoğu zaman sistemin parçası hâline gelmiştir. Bu çocukların birçoğunun genelevlerde çalıştırıldığına dair yapılan kapsamlı çalışmalar da bulunmaktadır⁴³.

Hukuki metinler, çocukların satışına dair kapsamlı düzenlemeler içermektedir. Ancak burada odak noktası bireysel olarak çocuğun iyiliği değil, toplumun bütünüdür. Roma hukukuna göre özgür doğan bir birey, satılsa veya kiralansa bile hiçbir zaman köle statüsüne düşmez; statüsü her zaman *ingenuus* olarak korunur⁴⁴. Çocukların satışı ya da başkalarına verilmesi doğrudan suç sayılmamakla birlikte bu yetki *pater familias*ın doğal hakları arasında yer almaktadır. Ancak çocukların çok uzak yerlere gönderilmesi yasaktır. Bu durum onların ebeveynlerinin yakınında çalışması gerektiğini göstermektedir⁴⁵. Yasa koyucular, çocukların ailelerinden uzaklaştırılmasına neden olan ağır ekonomik ya da toplumsal zorunlulukları dikkate alarak bu tür durumlara belirli bir hoşgörüyle yaklaşmıştır⁴⁶.

³⁹ Rawson 2003, 205-210.

⁴⁰ Frasca 1999, 150-153.

⁴¹ Iuv. 6. 603.

⁴² Sen. contr. X. 4. 21; Tert. apol. 9. 7; Harris 1994.

⁴³ Duncan 2006; McGinn 2004, 4-25.

⁴⁴ Cod. Theod. IV. 8. 6; Vuolanto 2003, 179-188.

⁴⁵ Vuolanto 2003, 187-188; Memmer 1991, 45.

⁴⁶ Cod. Theod. XI. 27. 2, III. 3. 1; Vuolanto 2003, 182-188.

Toplumsal Sınırlar ve Geçişler

Roma toplumunda ev içi (*privati*) ve kamusal alanlarda (*publici*) hizmet veren kölelerin⁴⁷ sahipleriyle daha yakın temas hâlinde olmaları, kişisel bir bağ kurma olasılığını artırmakta ve bu durum kimi zaman azat edilme şanslarını yükseltebilmekteydi. Epigrafik veriler⁴⁸ ile *Lex Aelia Sentia*⁴⁹ gibi yasal düzenlemeler bu tür kölelerin genellikle otuz yaş civarında, yani üretkenliklerinin zirvesindeyken özgürleştirildiklerini ortaya koymaktadır. Genel kanı Roma'da kölelerin özgür bırakılma oranlarının yüksek olduğuna işaret etse de⁵⁰ bu durum neredeyse tamamen kamuya ve özel şahısların mülkiyetine ait kölelerle sınırlı kalmıştır⁵¹. Kamu görevlerinde çalışan köleler ise bazı durumlarda en ayrıcalıklı konumda olanlar arasında yer almışlardır. Ancak, kamu görevlerinde bulunanlar arasında, donanma gemilerinde kürek mahkûmu olarak görevlendirilenler gibi ağır koşullarda çalışan örnekler de mevcuttur⁵². Diğer yandan, kamu hizmetlerinde görev yapan köleler belirli bir bireye bağlı olmamaları ve kişisel yükümlülük taşımamaları nedeniyle toplum tarafından tarafsız ve güvenilir kişiler olarak görülmekteydiler⁵³. Bu nedenle muhasebe tutma, ağırlık ve ölçü birimlerinin denetimini sağlama gibi görevlerde istihdam edilmekteydiler⁵⁴. Bu tür görevlerde, etkili bir denetimin bulunmaması ve resmî görevlilerin sık sık değişmesi nedeniyle kamu kölelerinin geniş bir hareket alanına sahip olduğu düşünülmektedir⁵⁵. Söz konusu alan ise kölelerin rüşvete açık hale gelmesine neden olmuş, böylece bazıları zamanla belirli bir nüfuz ve hatta servet edinme imkânı bulmuştur⁵⁶. Özellikle *domus Caesaris*, yani imparatorluk sarayına bağlı kamu köleleri, nüfuz kazanma ve zenginleşme açısından yüksek bir potansiyele sahipti. Bu köleler, imparatorluk hizmetindeki ayrıcalıklı statüleri sayesinde bazı hukuki haklardan yararlanabiliyor, hatta Roma vatandaşı statüsündeki kadınlarla evlenme hakkına sahip olabiliyordu⁵⁷. Bu tür durumlarda, bazı kölelerin birçok özgür vatandaştan daha iyi bir yaşam sürdürdüklerini söylemek mümkündür⁵⁸.

Özgür vatandaşlar ile köleler arasında yer alan azatlılar (*liberti*) ise kölelere kıyasla daha fazla hakka sahip olmakla birlikte, doğuştan özgür bir Roma vatandaşı (*ingenuus*) kadar geniş haklara sahip değildi⁵⁹. Örneğin, kent meclislerinde oy kullanma hakkına sahip olsalar da lejyonlara katılmaları veya devlet kademelerinde yükselme (*cursus honorum*) sürecine dahil olmaları yasaktı⁶⁰. Azat edilen bir köle, eski efendisine sadakat göstermeye devam etmekle yükümlüydü ve ona belirli hizmetler sunmak zorundaydı⁶¹. Azatlı ile eski efendisi arasındaki ilişki, oğulların

⁴⁷ Maurice 2013, 112-114.

⁴⁸ Alföldi 1972, 97 vd.

⁴⁹ Dig. XXVIII. 5. 57, 60; Dig. XXXVIII. 2. 33; Tac. *ann.* 15. 55; Hor. c. 3. 6.

⁵⁰ Hopkins 1978, 115.

⁵¹ Bradley 1994, 162.

⁵² Mouritsen 2011, 72; Liv. 36. 2. 15, 40. 18. 7, 42. 27. 3, 42. 31. 7, 43. 12. 9.

⁵³ Wiedemann 1981, 157.

⁵⁴ CIL VI. 8544; Duff 1958, 142-146.

⁵⁵ Mouritsen 2011, 201-202.

⁵⁶ Suet. *Claud.* 28; Mouritsen 2011, 100; Crook 1967, 43, 265.

⁵⁷ Cod. Theod. 4. 12.

⁵⁸ Bradley 1994, 69-70.

⁵⁹ Maurice 2013, 113.

⁶⁰ Mouritsen 2011, 66-80; Duff 1958, 137; Frank 1940, 246: Azatlıların *cursus honorum* sürecine dahil olmaları yasaklansa da Augustus Dönemi'nde çeşitli rahiplik görevleriyle alternatif bir kariyer elde etme imkanları sağlanmıştır.

⁶¹ Mouritsen 2011, 35-40.

babalarına karşı göstermesi gereken hürmet ve itaat anlamına gelen *obsequium* ilkesine dayanmaktaydı⁶². Eski efendi, bir efendinin sahip olduğu genel sorumlulukların yanı sıra azatlı kölenin miras hakkına da saygı göstermekle yükümlüyüdü. Buna göre, azatlı kişi ardından erkek varisler bırakarak ölürse mirası eski efendisine geçmez, ancak varis bırakmadan ölmesi durumunda servetinin yarısı eski efendisine intikal ederdi. Ayrıca, eski efendinin azatlıyı bir köle gibi muameleye tabi tutmaması ve ondan makul olmayan bir çalışma süresi talep etmemesi beklenmekteydi⁶³. Bununla birlikte, Roma hukukunun azatlılardan ziyade efendilerin haklarını daha güçlü bir şekilde koruduğu görülmektedir. Efendilerine karşı yasal yükümlülüklerini yerine getirmeyen azatlılar ağır cezalara çarptırılabilir, hatta bazı durumlarda sürgün veya zorla çalıştırılma gibi ağır yaptırımlara maruz kalabilirdi⁶⁴. Suetonius'un aktardığına göre, İmparator Claudius kendilerini atlı sınıfına (*ordo equester*) mensup gibi gösteren azatlıları kamu yararına satışa çıkarmış ve nankör ya da itaatsiz davranan bazı azatlıları yeniden köleliğe döndürmüştür⁶⁵. Bu durum devletin zaman zaman geleneksel toplumsal düzenin zayıfladığını düşünerek doğrudan müdahalede bulunmasına bir örnektir. İmparator Claudius'un bazı azatlıları yeniden köleliğe döndürmesi, azatlıların statüsünün her zaman güvence altında olmadığını gösterirken, özgürlüğüne kavuşan birçok kişinin İmparatorluk Dönemi'nde dikkate değer bir toplumsal yükseliş yaşadığı da görülmektedir. Azat edildikten sonra birçok köle, seçtikleri alanlarda önemli başarılar elde etmiştir. İmparatorluk Dönemi'nde, imparatorun azatlıları hatta saray kölelerinden bile daha güçlü hale gelmiş ve kilit idari görevleri üstlenmişlerdir⁶⁶. Bu azatlılar, dönemin siyasi figürleri gelip geçerken, imparatorluk yönetiminin sürekliliğini sağlayan arka planı oluşturmuş ve imparatorluğun işleyişini sürdüren asıl unsurlar olmuşlardır. Bazı azatlılar ise oğullarını doğrudan bu soylu sınıflara sokmayı başarmış ve bu durum Tacitus'un azatlı/köle kökenlilerin senato ve atlı sınıf içindeki artan varlığına dair eleştirel gözlemlerine zemin hazırlamıştır⁶⁷. Bu tür değerlendirmeler, kuşkusuz belli bir abartı payı taşısa da özellikle servet edinmiş azatlılara karşı duyulan toplumsal tepkiyi ve güvensizliği açıkça yansıtmaktadır. Siyasi kariyer yapma imkânından yoksun olan azatlılar için başarıya ulaşmanın tek yolu servet edinmekti. Ticaret yoluyla servet edinmek dışında azatlılar tarıma da yönelmişlerdir, çünkü tarımla ilgilenmek Roma kültüründe önemli bir yer tutmaktadır⁶⁸. Örneğin, ünlü bir azatlı öğretmen olan Q. Remmius Palaemon, gelirini tarımla destekleyen bir figür olarak öne çıkmaktadır. Yaşlı Plinius'un aktardığına göre Palaemon, Nomentum'da 600.000 *sestertius* karşılığında bir bağ satın almış ve bu bağı geliştirmek için Sthenelus adlı bir asma yetiştiricisini görevlendirmiştir. Sthenelus'un yetiştirdiği asmalardan o kadar verim almıştır ki Palaemon sekiz yıl sonra bağını Seneca'ya 2.400.000 *sestertius* karşılığında satmıştır⁶⁹. Palaemon bu kârlı dönüşümde doğrudan rol almamış olmasına rağmen, yerel halk başarısını onun üstün bilgeliğine atfetmiştir⁷⁰. Diğer yandan Petronius'un ünlü kurgusal azatlısı Trimalchio "yüz

⁶² Dig. 37. 14-19; Mouritsen 2011, 36-38.

⁶³ Mouritsen 2011, 157, 240-242.

⁶⁴ Mouritsen 2011, 36-38.

⁶⁵ Suet. *Claud.* 25; Wiedemann 1981, 49.

⁶⁶ Mousourakis 2007, 85-87.

⁶⁷ Tac. *ann.* 13. 27: ... *et plurimis equitum, plerisque senatoribus non aliunde originem trahi: si separarentur libertini, manifestam fore penuriam ingenuorum...* (...ve birçok atlı ile pek çok senatörün kökenlerinin başka bir yerden gelmediği; eğer azatlılar ayrı tutulacak olursa, özgür doğanlarda açık bir kıtlık ortaya çıkacağı...).

⁶⁸ Varro. *rust.* 3. 1. 4-5; Cic. *off.* 1. 42.

⁶⁹ Plin. *nat.* 5. 48-52; Kehoe 1989, 571.

⁷⁰ Suet. *gramm.* 23.

milyon sestertius kazandığımda, derhal efendime ait olan tüm toprakları satın aldım" diyerek⁷¹, servetini tarımdan değil, ticaretten elde ettiğini açıkça ortaya koymuştur. Trimalchio'nun top-rağa yönelimi, gerçek bir ekonomik ihtiyaçtan ziyade, Roma aristokrasisine öykünme çabasının bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Bu nedenle Petronius, onun büyüklük iddialarını ve aristokratik değerleri taklit etme gayretini hiciv yoluyla alaya almıştır⁷².

Roma toplumu, her ne kadar köle emeğine dayalı bir yapıya sahip olsa da toplumsal katmanlar arasında dikkat çekici bir hareketliliğe imkân tanımıştır. Özellikle gündelik yaşamda köleler, azatlılar, atlı sınıf mensupları ve hatta senatörler arasında daha serbest ve katmanlar arası geçişe açık bir etkileşim söz konusu olabilmıştır⁷³. Roma'da birçok kölenin fiziksel görünümüne bakılarak özgür bir bireyden kolayca ayırt edilememesi de bu iç içe geçmişliği somutlaştıran çarpıcı bir göstergedir⁷⁴. Köleliğin yalnızca fiziksel emeğe dayalı olmadığı; farklı beceriler gerektiren iş alanları ve eğitim yoluyla edinilen uzmanlıkları da içerdiği, bu yönüyle Roma toplumunda köle emeğinin çok boyutlu ve toplumsal yapıyla sıkı bir şekilde bağlantılı olduğu kabul edilmektedir⁷⁵.

KÖLELERİN EĞİTİMİ

Roma Dönemi'nde bir kölenin eğitim alması, onun ekonomik değerini artıran önemli bir unsur olarak değerlendirilmekteydi. Roma toplumunda köleler, sahiplerine daha işlevsel hizmet sunmaları amacıyla çeşitli zanaat alanlarında eğitilmek üzere ilgili alanlardaki uzman kişilere yönlendirilmekteydi. Okuryazarlık, bir köleyi diğerlerinden ayıran nitelikli bir beceri olarak kabul edilirken, bu niteliğe sahip kölelerin piyasa değeri kayda değer biçimde artıyordu⁷⁶. Bu durum kölelerini ekonomik bir yatırım aracı olarak gören ve onları kâr amacıyla eğiten Romalı entelektüellerin uygulamalarıyla da doğrulanmaktadır. Örneğin Cato, eğitime yaptığı harcamayı azaltmak amacıyla kölelerine para vererek genç köleler (*paides*) satın almalarını sağlamış, ardından bu köleleri bir yıl boyunca eğiterek daha yüksek fiyatlarla satmıştır⁷⁷. Benzer biçimde, Columella da iyi eğitilmiş bir kölenin, tarımsal üretimde deneyimsiz ya da eğitimsiz bir köleden daha fazla gelir getireceğini vurgulamaktadır ve bu nedenle çiftlikte yer alan kölelerinin hem tarımsal teknikler hem de temel muhasebe bilgisiyle donatılmasını ögütlemektedir⁷⁸.

Bu örnekler kölenin ekonomik değerini yükselten temel unsurlardan birinin okuma ve yazmayı da içeren eğitim süreci olduğunu göstermektedir. Bu durum şaşırtıcı değildir, çünkü okuryazar bir köle belge kopyalamak, dikte almak, ticari faaliyetlerin idaresinde gerekli bürokratik işleri yürütmek ve öğretmenlik gibi işlevleri yerine getirebilen işlevsel bir yardımcıya dönüşebilmekteydi. İmparatorluk Dönemi'nde okuryazar köleler yalnızca özel hizmetlerde değil, kamu yönetiminde de yer almaya başlamış; devletin çeşitli kademelerinde görev alarak imparatorluğun pratik yöneticileri hâline gelmişlerdir. Bu kölelerin aldığı eğitim, çoğu zaman yalnızca uygulamalı işlere yönelik sınırlı bir bilgiyle kalmamış, daha geniş bir entelektüel birikimi de kapsamıştır. Se-

⁷¹ Petron. 76: ...statim redemi fundos omnes, qui patroni mei fuerant...

⁷² Petron. 76-77.

⁷³ Garnsey – Saller 2014, 142-150.

⁷⁴ App. civ. 2. 17. 120; Bradley 1994, 115-120.

⁷⁵ Bradley 1994, 32-39; Pritchard 1961, 71-73.

⁷⁶ Aubert 2004; Harris 1989, 255-259.

⁷⁷ Plut. Cat. Ma. 21. 7.

⁷⁸ Colum. 1. 8. 15.

neca, eğitim ile kölelerin efendilerine hem entelektüel açıdan eşlik edebilecek hem de idari görevlerde yardımcı olabilecek kadar donanımlı bireyler hâline gelebileceğine dikkat çekmektedir⁷⁹. Bazı aristokratların, günlük yaşamlarında beraber vakit geçirdikleri kölelerin edebi ya da felsefi konular üzerine sohbet edebilecek donanımda oldukları bilinmektedir. Plinius, köleleri ile birlikte günün sonunda evinin çevresinde yürüdüğünü, onlarla sohbet ettiğini ve kölelerinden bir kısmının eğitilmiş olduğunu belirtmektedir⁸⁰. Plutarkhos'a göre ise Crassus kölelerine doğrudan kendisi eğitim vermiş ve kölelerinin gelişimini takip etmiştir. Bununla birlikte kölelerin de birbirlerini eğittiği de bilinmektedir⁸¹. Plutarkhos'un διδάσκοντα παῖδας olarak bahsettiği ilköğretim öğretmeni olan Chilo birçok köleyi eğitmiştir⁸². Seneca da kölelere sağlanan eğitim bağlamındaki ayrıcalıklara değinmektedir. Seneca'ya göre kölelere verilen yemek, kıyafet gibi temel ihtiyaçlar ayrıcalık olarak görülme de özgür doğuma sahip bireylerin elde edebildiği gibi bir eğitim köleler için ayrıcalık olarak görülmektedir⁸³. Seneca'nın ayrıcalık olarak belirttiği husus, *grammaticus* ya da *rheto*r tarafından verilen eğitim ve öğretimdir. Efendilerin kölelerine bu ayrıcalığı sağlayabilmeleri kendi inisiyatiflerindedir. Bu durum, köle eğitime dair standart bir uygulamanın bulunmadığını, eğitimin kapsam ve içeriğinin büyük ölçüde efendinin bireysel tercihleriyle şekillendiğini ortaya koymaktadır.

Roma toplumunda kölelerin eğitimi, ekonomik beklentiler, toplumsal statü ve hizmet alanlarına göre çeşitlilik göstermekteydi. Bu bağlamda Livius Andronicus örneği, kölelerin kölelik öncesinde sahip oldukları kültürel donanımları da Roma'da değerlendirebildiklerini ve özgürlüklerini kazandıktan sonra Roma kültürüne kayda değer katkılarda bulunabildiklerini gösteren çarpıcı bir örnektir⁸⁴. Tarentum gibi bir Yunan kentinde doğup yetişmiş olması, Andronicus'un Yunan diline ve edebî geleneğine derin bir hâkimiyet kazandırmış olmalıdır⁸⁵. Özgürlüğünü elde ettikten sonra Romalı bir ailenin çocuklarına öğretmenlik yapan ve ardından Roma'da bir okul kurarak eğitim faaliyetlerinde bulunan Andronicus, hem bu erken dönemde edindiği Yunan eğitimi hem de Roma'da kazandığı Latin dil bilgisi sayesinde entelektüel çevrelerde etkinlik gösterebilmiştir⁸⁶. Kaleme aldığı eserler, büyük ölçüde Yunanca edebi metinlerin Latinceye çeviri ya da uyarlamalarından oluşmaktadır. Odysseia'nın Latince bir versiyonunu yazmış, ayrıca çeşitli Yunan trajedi ve komedilerini Roma sahne geleneğine uyarlamıştır. İlk bakışta bu çalışmalar birer çeviri faaliyeti gibi görünse de söz konusu metinler Latin edebiyatının bilinen en erken örnekleri arasında yer almakta ve dünya edebiyatında uzun ve yapısal bakımdan karmaşık metinlerin ilk çeviri denemelerinden bazılarını temsil etmektedir⁸⁷. Roma dramasının kurucusu ve Latin edebiyatının öncüsü kabul edilen Andronicus'un, kölelikten azat edilmiş bir kişi olarak ulaştığı konum, kölelik öncesinde edinilmiş birikimlerin ve sonrasında kazanılan Latin dili bilgisiyle har-

⁷⁹ Sen. *epist.* 47.

⁸⁰ Plin. *epist.* 9. 36: *...mox cum meis ambulo quorum in numero sunt eruditi...*: Buradaki "eruditi" ifadesi, sadece basit pratik konularda eğitilmiş köleleri değil, muhtemelen edebiyat, retorik ya da felsefe gibi daha yüksek düzeyde bilgilere sahip olanları da kapsamaktadır.

⁸¹ Plut. *Crass.* 2.

⁸² Plut. *Cat. Ma.* 20. 3.

⁸³ Sen. *benef.* 3. 21. 2.

⁸⁴ Livingston 2004, xi.

⁸⁵ Hunt 2018, 94.

⁸⁶ Suet. *gramm.* 1.

⁸⁷ Hunt 2018, 94-95.

manlanmasının, Roma kültürel hayatına önemli katkılar sağlayabileceğini göstermesi bakımından son derece anlamlıdır⁸⁸. Yunan kültürünün Roma'da son derece değer gördüğü bir dönemde yaşamış olması ona önemli bir avantaj sağlamıştır. Bu sayede kendi kültürel kimliğini korurken Yunan kültürünü çevresindeki esirler arasında yayma ve yaşatma imkânı da bulmuştur. Muhtemelen öğretmenlik görevi kapsamında Yunan dilini ve edebiyatını öğretmiş, bu süreçteki başarısı ise Yunan edebi modellerini Latinceye uyarlayabilme becerisine dayanmıştır.

Roma toplumunun kültürel yapısında, elit kimliğin kurulması ve korunması, sosyal hiyerarşinin devamlılığını sağlayan önemli bir mekanizma olarak işlev görmektedir. Elitler, kendilerini alt sınıflardan ayırmak amacıyla çeşitli pratikler geliştirmişlerdir. Giyimleri, konuşma biçimleri, eğitim düzeyleri, okudukları metinler, evlerinin dekorasyonu ve yeme içme alışkanlıkları bu ayrımın başlıca göstergeleri arasında yer almaktadır⁸⁹. Bu sembolik göstergeler toplumsal ayrılmayla birlikte kültürel aidiyetin de yeniden üretimini sağlamıştır. Ancak söz konusu bu ayrımın sınırları sabit değildir. Zenginleşen ve toplumsal olarak yükselen bireyler (özellikle eski köleler ve azatlılar) elitleri taklit ederek bu sınırları aşmaya çalışmışlardır⁹⁰. Servet ve özgürlük kazanan azatlıların doğuştan özgür elitlerin davranışlarını ve yaşam tarzlarını taklit etmesi dikkat çekici bir durumdur⁹¹. Toplumsal hareketlilik bağlamında eğitim, bilgi aktarımına hizmet eden bir süreç olmanın ötesinde sosyal aidiyetin inşasında işlevsel bir araç olarak değerlendirilmelidir. Roma'da bazı kölelerin, özellikle çocuk bakıcılığı (*paedagogus*), sekreterlik (*librarius*), muhasebe (*dispensator*) ve benzeri görevler için eğitim aldığı bilinmektedir. Söz konusu eğitim süreci için her ne kadar köle eğitimi belirli bir kurumsal bir sistemden söz edilmese de kimi örnekler eğitimin yer yer sistematik bir nitelik kazandığını göstermektedir. Bunlardan en dikkat çekici olanı, Roma'daki *Caput Africae* adı verilen merkezde gözlemlenmektedir. Bu yapıda, aynı anda en az yirmi dört kölenin *paedagogus* olarak yetiştirildiği belgelenmiştir⁹². Büyük olasılıkla İmparator Traianus Dönemi'nde inşa edilen ve MS 214 yılına kadar faaliyette olan bu yapı, kölelerin imparatorluk adına eğitildiği ilk örneklerden biridir. Burada eğitim alan köleler ev hizmetlerinde ya da imparatorluk hazinesi ile ilgili muhasebe, sekreterlik, yazı işleri ve belge yönetimi gibi bilgi ve uzmanlık gerektiren görevlerde istihdam edilmekteydi⁹³. Bu tür yapılar yalnızca kamuya ait değildi. Örneğin Plinius'un Laurentum'daki villasına bitişik olarak inşa ettirdiği *paedagogium*, kölelerin hem barındığı hem de eğitildiği bir mekândır⁹⁴. Bu yapı içerisinde bir de *gymnasium* bulunması, teorik eğitimin yanı sıra fiziksel gelişimin de önemsendiğini göstermektedir⁹⁵. Plinius'un özel yaşamında, kölelerin eğitimine verdiği önem hem onların hizmet verimliliğini artırmayı hem de özgürlük kazanmaya aday bireyler olarak formel bir statüye hazırlamayı hedeflemiş olabileceğinin göstergesidir. Dahası, bunun gibi *paedagogium*da eğitimi sağlayanların çoğu zaman başka eğitimli köleler olması köle sınıfı içerisinde yatay bir bilgi aktarımının varlığını da ortaya koymaktadır⁹⁶.

⁸⁸ Treggiari 1969, 111.

⁸⁹ Bourdieu 1984, 66-70.

⁹⁰ Hunt 2018, 131-132.

⁹¹ Mouritsen 2011, 48-50.

⁹² CIL V.1039, IV.1052, 8982-8987; Peña 2000, 549-558.

⁹³ Weaver 1972, 121-122.

⁹⁴ Plin. *epist.* 7. 27. 13.

⁹⁵ Plin. *epist.* 7. 17. 22-24.

⁹⁶ Plin. *epist.* 9. 36: Plinius, köleleri ile birlikte günün sonunda evinin çevresinde yürüdüğünü, onlarla sohbet ettiğini ve kölelerinden bir kısmının eğitimli olduğunu belirtmektedir.

Roma'daki *paedagogium* gibi eğitim yapıları, toplumsal farklılıkların yeniden üretildiği ve aşılabildiği alanlardı. Elit kimliğinin göstergelerinden biri olan kültürel sermaye doğuştan gelen bir avantaj olmakla birlikte eğitim yoluyla edinilebilen bir özellik olarak da işlev görmekteydi. Bu durum bir yandan köleler ve azatlılar açısından sınıfsal hareketliliğin kapılarını aralarken diğer yandan eğitimin toplumsal meşruiyet üretme aracı olarak nasıl kullanıldığını da ortaya koymaktadır. Eğitimli köleler azat edildiklerinde yalnızca hukuki bir statü değişimi yaşamıyor, entelektüel donanımları sayesinde yeni toplumsal konumlarını da daha görünür ve saygın hale getiriyorlardı. Ancak bu potansiyel yükseliş, Roma elitleri açısından belirli bir tehdit unsuru taşımaktaydı. Bu nedenle eğitim sistemleri rastlantısal olarak değil, belirli sınırlar ve amaçlar doğrultusunda kurgulanmıştır⁹⁷. Elit sınıf, alt tabakalardan gelen bireylerin sınıf atlama ihtimalini tümüyle dışlamasa da bu geçişi denetim altına almak için eğitimde erişim, içerik ve uygulama düzeyinde çeşitli sınırlamalar getirmiştir. Örneğin, gramer ve retorik gibi üst düzey eğitimlere erişim, çoğu zaman yalnızca özgür yurttaş çocuklarına ya da azatlık süreci tamamlanmış, efendisinden bu yönde onay almış kölelere tanınmaktaydı. Böylece eğitim, hem sosyal düzenin istikrarını koruyan bir araç hem de sınıfsal sınırların geçirgenliğini denetleyen bir mekanizma haline gelmiştir.

Azat edilme (*manumissio*)

Roma toplumu, hiyerarşik yapısı, köle emeğine dayalı ekonomik düzeni ve yurttaşlık ideolojisiyle birbirine sıkı sıkıya bağlı bir bütünlük arz etmektedir. Bu bağlamda eğitimli kölelerin azat edilmesi toplumsal yapının işleyişini anlamak açısından da önemli bir olgudur. Azat edilme süreci, eğitim yoluyla edinilen niteliklerin sosyal hareketliliğe nasıl zemin hazırladığını göstermekte ve bu niteliklerin Roma toplumundaki sınıfsal geçişlerde oynadığı rolü dikkate değer bir şekilde ortaya koymaktadır. Dolayısıyla eğitimli kölenin azat edilmesi, Roma'daki sınıfsal geçişlerin ve ideolojik meşruiyetin analizinde göz ardı edilemeyecek bir unsurdur. Latince "*manumissio*" olarak adlandırılan azat edilme uygulaması, bir kölenin özgürleşme süreci olmanın ötesinde Roma'nın sosyal bütünleşme mekanizmalarından biri olarak değerlendirilmelidir. Eğitim tarihi perspektifinden bakıldığında ise *manumissio*, kölelerin bireysel gelişimlerinin ve toplumsal katılımlarının somutlaştığı, Roma yurttaşlık ideolojisinin işleyişinin açıkça görüldüğü önemli bir dönüm noktası olarak ortaya çıkmaktadır. Böylece, bu uygulamanın hem bireysel hem de toplumsal düzeyde dönüşüm süreçlerini yansıtan bir eşik olarak işlev gördüğü söylenebilmektedir⁹⁸.

Roma'da azat edilme uygulamaları, hukuken *iusta* (resmî) ve *minus iusta* (resmî olmayan) olarak iki ana kategoriye ayrılmaktaydı. Ancak bu ayrım uygulamanın toplumsal niteliğini ve ideolojik arka planını tam olarak açıklamak için yeterli değildir. *Manumissio* süreci, efendi-köle ilişkisinin yalnızca hukuki düzlemde değil, sosyal hiyerarşi ve kamusal meşruiyet bağlamında da yeniden tanımlandığı bir aşamaydı. Azat edilen kişinin statüsü, onun geçmişteki köleliğini tamamen ortadan kaldırmamaktaydı. Azat edilen kişi yani *libertus* efendisinin toplumsal konumunu pekiştiren bir hatırlatıcı olarak da işlev görmekteydi. Bu bağlamda özgürlüğün Roma'da doğal bir hak değil, aksine bağış, lütuf ve aynı zamanda toplumsal itibar aracı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda *manumissio*, hukuki bir işlem olmanın yanı sıra simgesel anlamı olan

⁹⁷ Garnsey – Saller 2014, 141-146.

⁹⁸ Bradley 1994, 88-115.

bir olgudur. Efendinin cömertliğini ve sosyal kudretini sergilediği, kölenin ise topluma yeniden dahil edildiği bir performanstır⁹⁹.

Resmî olmayan *manumissio* yöntemleri arasında üç ana biçim öne çıkmaktadır; *per epistulam* (efendinin kölesine yazılı bir mektupla özgürlüğünü bildirmesi), *per mensam* (efendinin kölesini kendi sofrasına oturtması) ve *inter amicos* (dostlarının huzurunda sözlü olarak kölenin özgür ilan edilmesi). Bu yöntemler toplumsal tanıklık temelinde bir sözleşme niteliği kazanmıştır¹⁰⁰. Hukuki güvence bakımından sınırlı olsalar da bu uygulamalar özgürlük tasarımının gündelik hayattaki tezahürlerine ışık tutmaktadır. Öte yandan, devletin ve kamu otoritesinin doğrudan müdahil olduğu resmî *manumissio* biçimleri, özgürleştirme pratiğine kurumsal bir meşruiyet kazandırma amacını taşımaktadır. Bu uygulamalarda geçerlilik, toplumsal tanıklığın ötesine geçerek kamu görevlileri, resmî belgeler veya kurumsal yapı tarafından sağlanır. Bunlar arasında *manumissio vindicta* (efendinin bir memur önünde köleyi asaya dokundurarak azat etmesi), *manumissio censu* (kölenin adının vatandaş listesine kaydedilmesi), *manumissio testamento* (vasiyetname yoluyla azat), *manumissio in ecclesia* (kilise huzurunda yapılan azat) ve *manumissio per consilium* (bir senato kararı veya imparatorluk danışma meclisinin onayı ile yapılan azat) sayılabilmektedir¹⁰¹. Bu yöntemlerden en yaygın olanı *manumissio testamento* idi. Vasiyet eden kişi, ölümünden sonra bir ya da daha fazla kölesini azat edeceğini vasiyetine ekleyebilir ya da mirasçısına bu konuda dilekte bulunabilirdi¹⁰². Bu yolla özgürleşen kölelere *orcini* denirdi, çünkü teknik olarak ölüm sonrası özgürlük kazandıkları için Ölüler Tanrısı Orcus'un himayesine alınmış gibi sayılırlardı. Vasiyetin geçerli olması için, kölenin hem vasiyet hazırlandığında hem de efendinin ölüm anında onun malı olması gerekiyordu¹⁰³. Kimi durumlarda ise efendi, vasiyetinde doğrudan emir vermek yerine, yalnızca bir dilek belirtebilir ve kölenin azat edilmesini mirasçının insafına bırakabilirdi. Bu tür durumlar, *fideicommissum* olarak adlandırılırdı ve hukuki zorunluluk içermekle birlikte, sosyal ve ahlaki bir bağlayıcılığa sahipti¹⁰⁴. Roma hukukunun bu esnekliği de aslında yasa ile toplumsal pratiklerin iç içe geçtiği bir düzeni işaret etmektedir.

Manumissionun eğitimle ilişkisi iki düzlemde kurulabilmektedir. İlki, azat edilen bireyin topluma katılım biçimidir. Kölelerin özellikle ev içi hizmetlerde bulunanları (*paedagogus*, *librarius*, *dispensator* gibi görevlerde çalışanlar) belli bir eğitime sahipti. Bu bireyler, azat edilme sonrası da toplumda yararlı roller üstlenebiliyorlardı¹⁰⁵. İkinci düzlemde ise *manumissio*, bir tür eğitimsel sınav ve ödül mekanizması olarak yorumlanabilmektedir. Efendi, kölenin itaat, sadakat ve

⁹⁹ Mouritsen 2011, 7-15, 28-35.

¹⁰⁰ Dig. XL. 2. 1. 17; Mouritsen 2011, 85.

¹⁰¹ Duff 1958, 12-35.

¹⁰² Crook 1967, 41.

¹⁰³ Buckland 1908, 513, 623.

¹⁰⁴ Buckland 1908, 47, 91, 109, 137-149.

¹⁰⁵ Bradley 1991, 51-52.

çalışkanlık gibi erdemleri içselleştirmesi karşılığında özgürlüğü bir ödül olarak sunabilmektedir¹⁰⁶. Böylece yurttaşlık değerleri eğitim yoluyla köleye aktarılmaktadır. Bu aktarım, kölenin topluma kabul sürecini yönlendiren ideolojik bir çerçeve oluşturmaktadır¹⁰⁷. Azat edilen birey, teknik olarak özgür olsa da tam anlamıyla eşitlik sahibi olmazdı. Eski efendisine yani *patronuna cliens* (teba) olarak bağlanır; ona saygı ve hizmet göstermeye devam ederdi. Bu yapı, Roma'daki toplumsal hiyerarşi ağının bir uzantısıydı¹⁰⁸. *Manumissio*, bireysel bir statü değişiminin ötesinde, toplumsal düzenin yeniden üretildiği bir araç olarak işlev görmektedir. Özellikle dil bilen, hesap yapabilen eğitilmiş kölelerin daha değerli görülmesi, eğitimin ekonomik bir karşılığa dönüştüğünü de göstermektedir¹⁰⁹. Bu bağlamda *manumissio* süreci, eğitimin maddi, sosyal ve kültürel sermaye hâline geldiği bir alandır. Eğitimin maddi değere dönüşmesi, kölelerin ekonomik faaliyetlere katılım biçimlerinde ve sahip oldukları sınırlı mülkiyet haklarında da gözlemlenebilmektedir.

Genel eğilim, efendilerin kölelerinin *peculium* olarak bilinen kişisel kazançlarına müdahale etmekten kaçındıkları yönündedir. Bu uygulama, kölelerin sınırlı da olsa ekonomik girişimlerde bulunabilmelerine olanak tanımıştır. Ancak bazı örnekler, *peculiumun* efendiler tarafından geri alınabildiğini ve bu malvarlığı üzerinde hukuki olarak tam yetkiye sahip olmaları nedeniyle zaman zaman sömürüye açık bir alan hâline geldiğini göstermektedir¹¹⁰. Kölelere düzenli olarak tahsis edilen tahıl ve zeytinyağı miktarı ise genellikle geçim sınırının altındaydı. Buna rağmen bazı kölelerin bu sınırlı tahsisattan tasarruf ederek bir kısmını kâr amacıyla satabildikleri anlaşılmaktadır. Seneca, bir kölenin kendi besin tüketimini kısıtlayarak satış için ayırdığı gıdayı çoğaltma çabasını detaylı biçimde betimlemektedir¹¹¹. Bu durum, kölelerin üretici ve ekonomik strateji geliştiren özneler olabildiğini ortaya koymaktadır. Buradan hareketle *peculiumun* köleler için azat edilmelerine giden yolda kullanabilecekleri hukuki bir araca dönüştüğü söylenebilmektedir.

Peculium, artan toplumsal ve ekonomik ilişkiler bağlamında farklı yollarla geliştirilebilen bir malvarlığı biçimi hâline gelmiştir. Bazı hizmetkârların, ziyafetlerden arta kalan yiyecekleri kendi yararlarına satabildikleri bilinmektedir¹¹². Ayrıca, aristokrat evlerde görevli kapıcıların da efendilerine hızlı erişim sağlamak isteyen kişilerden aldıkları bahşişlerle ciddi gelir elde ettikleri bilinmektedir¹¹³. MÖ 1. yüzyılda *peculiumun* kapsamı belirgin biçimde genişlemiş, köle emeği ekonomik faaliyetlerin çeşitli alanlarında daha görünür hâle gelmiştir. Aynı yüzyılda Roma aristokrasisi, özellikle Helenistik düşünce dünyasından etkilenerek entelektüel ve ahlaki erdemleri öne çıkaran bir değer sistemi geliştirmiştir. Stoacılığın ve Platoncu mirasın etkisiyle beden

¹⁰⁶ Sen. *epist.* 80. 7-9.

¹⁰⁷ Dig. 2. 13. 4; 17. 2. 63: Kölelerin sorumluluk gerektiren mali pozisyonlara getirildiğine dair örnekler bulunmaktadır. Söz konusu örneklerde kölenin banka işlettiği ya da bir şirkete ortak olabildiği görülmektedir. Bazı durumlarda, köleye sermaye efendisi tarafından temin edilmekte, efendi bu yatırımlardan yıllık faiz almakta, ticari kazanç ise köleye bırakılmaktaydı. Bazı durumlarda ise, kâr efendiye ait olurken, köle ya hediye yoluyla ya da düzenli bir maaşla ödüllendirilmekteydi.

¹⁰⁸ Drummond 1989, 91-94.

¹⁰⁹ Fitzgerald 2000, 51-68.

¹¹⁰ Ter. *Phorm.* 43 vd.

¹¹¹ Sen. *epist.* 80. 4; Bradley 1994, 66-70.

¹¹² Apul. *met.* 10. 14.

¹¹³ Iuv. 3. 189.

emeği, maddi kazanç ve ticari uğraşlar, toplumun üst katmanları tarafından değersiz ya da itibarsız kabul edilmiştir¹¹⁴. Bu bağlamda, *otium* (zihinsel etkinliklerle geçirilen nitelikli boş zaman) ve *dignitas* (kişisel ve siyasal itibar) gibi kavramlar, üst sınıf davranış kodlarının belirleyici unsurları hâline gelmiştir¹¹⁵. Senato üyelerinin büyük çaplı ekonomik faaliyetlerden uzak durması beklenmiş, bu beklenti zamanla bir sosyal norm haline gelmiştir. Yasaların doğrudan bir yasak getirmemesine rağmen Cicero gibi yazarlar, senatörlerin ticaretle uğraşmasını erdemsiz bir davranış biçimi olarak değerlendirmiştir¹¹⁶. *Mercator* olarak adlandırılan ve basit ticari faaliyet yürüten kişilerin toplumda statü olarak daha aşağıda görülmesinin sebebi kölelerin ticari faaliyetlerin büyük çoğunluğunu üstlenmiş olmasıdır¹¹⁷. Dolayısıyla statü kaybı yaşamak istemeyen birçok aristokrat, doğrudan ticari ilişkilere girmekten kaçınmış, ekonomik çıkarlarını korumak için kölelerini vekil olarak kullanmıştır. Bu köleler, işletmelerin başına geçirilmiş, alım-satım faaliyetlerinde görev almış ve mal varlıklarını yönetmiştir. Efendi ile köle arasında kurulan bu ekonomik temsil ilişkisi, aristokratın itibarını korurken, köleye de sınırlı bir hareket alanı sağlamıştır¹¹⁸. Bu uygulama, Roma toplumunun sınıfsal yapısını muhafaza ederek ekonomik verimliliği devam ettirme işlevi görmüştür. Kölenin edindiği *peculium*, yalnızca maddi kazanç anlamına gelmemiş aynı zamanda sosyal konumların, yetki sınırlarının ve bireysel sorumluluğun biçimlendiği bir alan yaratmıştır. Bu bağlamda *peculium* ile *manumissio* arasında doğrudan bir bağlantı bulunmaktadır. Köleler çeşitli ticari faaliyetler sonucunda kazandıkları para ile azat olabilmış ya da azat olduktan sonra statülerini arttırmaya yönelik birikim yapabilmişlerdir.

Kölelerin özgürlüklerini satın almak için ödemeleri gereken bedel efendinin tutumuna ve kölenin niteliklerine göre farklılık göstermekteydi. Eğer *manumissio* doğrudan bir ticari işlem niteliği taşıyor ve efendi süreci kişisel bir inisiyatifle desteklemiyorsa, kölenin özgürlüğü için piyasa değerinin tamamı talep edilebilirdi¹¹⁹. Bazı durumlarda, efendiler belirlenen bedelin de ötesine geçerek süreci kişisel kazançla dönüştürebilmiştir. Bununla birlikte, kölelerin özgürlük karşılığında genellikle piyasa değerleri kadar bir meblağ ödedikleri kabul edilmektedir¹²⁰. Horatius'un, sıradan bir kölenin 500 drahmiye satın alınabileceğine dair verdiği örnek de söz konusu durumu destekler niteliktedir¹²¹. Petronius, Trimalchio'nun azatlı bir dostunun, özgürlüğünü 1.000 *denarius* karşılığında satın aldığını ve sonrasında *sevirii Augustales* olarak statüsünün yükseldiğini ifade etmesi, bireysel başarı ve toplumsal hareketlilik ilişkisini ortaya koymaktadır¹²². Plinius Maior ise, bazı istisnai kölelerin olağanüstü fiyatlara alınıp satıldığını aktarır. Cumhuriyet Dönemi'nde bir *grammaticus*un 700.000 *sestertiusa*, aktör Roscius'un 500.000 *sestertiusa* mâl olduğu aktarılmaktadır. Bununla birlikte Nero'nun Armenia Savaşı'nı finanse eden *dispensatoru* 13.000.000 *sestertius* karşılığında özgürlüğüne kavuşmuştur. Seianus'a ait bir hadım kölenin değerinin ise 50.000.000 *sestertiusu* bulduğu kaydedilmiştir¹²³. Bu tür örnekler, özgürlüğün maddi

¹¹⁴ Finley 1999, 27-35.

¹¹⁵ Veyne 1990, 201-216.

¹¹⁶ Cic. *off.* 1. 150; Mouritsen 2001, 55-58.

¹¹⁷ Feuvrier-Prévotat 1981, 396-397: *Mercator*lara nazaran toplumda yüksek statüde görülen ticaret ile uğraşan kişiler *negotiatores* olarak adlandırılmaktaydı. Bu kişilerin sermayedar olarak Roma dışında çeşitli ticari faaliyetleri yürüttükleri bilinmektedir.

¹¹⁸ Bradley 1987, 101-104.

¹¹⁹ Bradley 1994, 66-68.

¹²⁰ Westermann 1955, 94-96.

¹²¹ Hor. *s.* 2. 7. 43.

¹²² Petron. 57.

¹²³ Plin. *nat.* 7. 128-129.

değer üzerinden pazarlık konusu hâline geldiğini ve köle emeğinin ekonomik sermaye kadar sosyal bir potansiyel içerdiğini de göstermektedir. *Manumissio*, bireysel statü değişiminin ötesinde, Roma toplumunun sınıfsal sınırlarını yeniden tanımlayan ve kültürel aidiyeti biçimlendiren bir mekanizma olarak işlev görmüştür. Bu dönüşümde eğitim hem davranış kalıplarını içselleştirme aracı hem de toplumsal kabulün koşulu olarak merkezi bir konumda yer almıştır. Azat edilme pratiği, Roma'daki eğitimsel hareketliliği ve yurttaşlık ideolojisini somutlaştıran başlıca olgulardan biri haline gelmiştir¹²⁴.

KÖLELİK VE İDEOLOJİ

Roma toplumunda kölelik, üretim ilişkileri ve hukuki statülerin ötesinde, ideolojik bir araç olarak kullanılmıştır. Bu işlev, köle emeğinin beden üzerinden kontrol edilmesiyle birlikte düşünce yapıları, kültürel alışkanlıklar ve kimlik algısına yönelik kapsamlı müdahaleleri de kapsamaktadır. Egemenlik ilişkileri, fiziksel zorlamaya başvurulmadan da sürdürülebilir hâle gelmiştir. Bireyin kendisini nasıl tanımladığı ve toplum içindeki yerini nasıl konumlandığı yeniden şekillendirilmiş, böylece itaatin sürekliliği sağlanmıştır¹²⁵. Bu çerçevede Patterson'un önerdiği "sosyal ölüm" tanımı, Roma'da köleliğin yapısal doğasına dair önemli model sunmaktadır. Patterson, Roma toplumunda köleliğin anlaşılması için geleneksel ve hukuki tanımların yetersiz kaldığını vurgularken¹²⁶, Finley'in ileri sürmüş olduğu kölenin hem insan hem nesne olarak algılandığına dair yaklaşımın, köleliğin karmaşık doğasını basitleştirdiğini belirtmektedir¹²⁷. Patterson'a göre köle, hukuken hayatta tutulan ancak toplumsal bağlarından tümüyle koparılmış bir figürdür. Aile, yurttaşlık, aidiyet ve kişisel irade gibi temel yapılar ortadan kaldırılmıştır. Bu durumda köle, fiziki olarak yaşamını sürdüren ancak sosyal anlamda varlığı tanınmayan biri hâline gelmiştir. Roma hukuk terminolojisinde "*servus*" sözcüğünün "*servare*" (korumak) fiilinden türemesi de bu durumu pekiştirmektedir. Köle, biyolojik ölümden "korunan" fakat siyasal ve toplumsal varlığı "iptal edilmiş" bir unsur olarak kurgulanmıştır¹²⁸. Bu yaklaşım, Roma'daki köleliğin emek sömürsüne dayalı bir ekonomik yapı olmanın ötesinde, bireyin toplumsal ve kültürel varlığını tüm yönleriyle ortadan kaldıran ideolojik bir düzen olduğunu göstermektedir. Köle, fiziksel olarak var olsa da toplumsal tahayyül içinde yok sayılmış, hukuki kimliğinden kültürel temsiline kadar her düzeyde görünmez kılınmıştır. Bu yokluk hali, Roma'da köleliğin devamlılığını ve meşruiyetini sağlayan en güçlü mekanizmalardan biri hâline gelmiştir. Gramsci'nin hegemonya kavramı, iktidarın sadece zor kullanılarak değil, toplumun geniş kesimlerinin rızası alınarak da sürdürülebileceğini açıklamaktadır¹²⁹. Roma köleliği bağlamında bu durum, kölenin kendisine verilen sosyal rolü benimseyip, günlük hayatında bu rolü tekrarlamaıyla tahakkümün devam etmesini sağlamaktadır. Eğitim ise Roma köleliğinde karmaşık ve çok katmanlı bir rol oynamıştır. Okuma-yazma, muhasebe gibi çeşitli beceriler kazandırılan köleler, bazı durumlarda azat edilme ve toplumsal hareketlilik için araçlar edinmişlerdir. Ancak bu olanaklar, genel sistem içindeki yerlerini değiştirmekten ziyade köleliğin sürdürülebilirliğini sağlamaya yönelik sınırlı fırsatlar sunmuştur. Eğitimin amacı kölelerin ekonomik ve idari işlevlerde etkinleşmesini sağlamaktır. Bu süreçte,

¹²⁴ Duff 1958, 15-20.

¹²⁵ Foucault, 1995, 25-30; Patterson 1982, 5-7.

¹²⁶ Patterson 1982, 1-13, 35-76; Zelnick-Abramovitz 2005, 25-27.

¹²⁷ Finley 1999, 139-143; Watson 1987, 46-66; Kaser 1971, 285.

¹²⁸ Wieling 1999, 4-8; Rix 1994, 54-87.

¹²⁹ Gramsci 1971, 12-15.

ideolojik açıdan yeniden şekillendirilmeleri egemenlik yapılarını sürdürmek için güvence oluşturmuştur. Bu nedenle eğitim, azat olma ihtimalini içermekle beraber, köleliğin tahakküm mekanizmaları içinde işlev gören çift yönlü bir süreç olarak anlaşılmalıdır. Köle eğitimi, bir yandan bireysel hareket alanını genişletme potansiyeli taşıırken, diğer yandan köleyi sistemin ihtiyaç duyduğu biçimde biçimlendiren bir disiplin alanı hâline gelmiştir.

Kölelik, tarihsel bağlamda baskı, aşağılanma, zorla itaat ve güçsüzlükle tanımlanan bir toplumsal durumdur¹³⁰. Antik düşüncede doğuştan gelen bir düzen olarak meşrulaştırılan bu yapı, modern literatürde bireysel özgürlüğün yokluğu üzerinden açıklanmıştır. Bireyin kendinden vazgeçmesi, bir başkasının iradesine bağlanması ve bunu içselleştirmesi, köleliğin düşünsel ve kültürel bir kurguya dayandığını göstermektedir. Bu çerçevede kullanılan metaforlar, anlatı düzeyini aşan bir işleve sahiptir ve kölelik ideolojisinin temel yapısal örüntülerini görünür kılmaktadır. Tacitus'un Britanya'daki yerel halkları tasvir ederken kullandığı anlatım biçimi Roma egemenliğinin imparatorluk sınırları dışında da nasıl kurulduğunu açıklayan bir "köle psikolojisi" anlayışını ortaya koymaktadır¹³¹:

...plus tamen ferociae Britanni praeferunt, ut quos nondum longa pax emollierit. nam Gallos quoque in bellis floruisse accepimus; mox segnitia cum otio intrauit, amissa virtute pariter ac libertate. quod Britannorum olim uictis euenit...

...Britannialılar, uzun süren bir barış dönemi tarafından henüz yumuşatılmamış insanlar olarak, daha fazla vahşilik gösterir. Gallialıların da savaşta başarılı olduklarını duyduk; fakat sonra, rahatlıkla birlikte tembellik geldi, cesaretleriyle birlikte özgürlüklerini de kaybettiler. Bu durum, bir zamanlar yenilmiş olan Britannialıların başına da geldi...

Bu anlayış, egemenliğin askeri veya hukuki zorlamalardan ibaret olmadığını aynı zamanda zihinsel, kültürel ve söylemsel düzlemlerde de yeniden ürettiğini göstermektedir. Tacitus Roma egemenliğinin toplumsal ve bireysel düzeydeki dönüştürücü etkilerine dikkat çekmektedir. Roma'ya bağımlı hâle gelen eyalet halkları, özgürlüklerini kaybetmeleriyle (*amissa libertate*) birlikte geleneksel erdemlerini de (*amissa virtute*) yitirmiştir. Roma'nın getirdiği barışın (*pax*), bireyleri edilgen bir hale getiren zayıflatıcı etkisi ise, Roma düşüncesinde yaygın biçimde karşılaşılan bir olgudur¹³². Tacitus bu anlatımıyla "köle psikolojisi" inşa etmiştir. Bu psikoloji, başlangıçta direnen halkların zamanla kendi durumlarını kabullendiği, rıza gösterdiği ve sonunda Roma düzeninin parçası hâline geldiği fikrine dayanmaktadır. Egemenliğin fiziksel güç dışında kültürel içselleştirme yoluyla da sürdürülebilir hâle gelmesi Gramsci'nin hegemonya kuramıyla da örtüşmektedir. Patterson'un köleliğe dair tanımladığı "toplumsal ölüm" süreciyle benzer şekilde, bu halklar özgürlüklerini ve kolektif kimliklerini kaybettikçe, artık aktif birer özne olmaktan çıkmış, Roma'nın pasif uyrukları hâline gelmiştir. Dolayısıyla Tacitus'un anlatısı tarihsel bir gözlem olarak olmanın ötesinde Roma'nın tahakküm ideolojisini besleyen söylemsel bir yapı olarak okunmalıdır. Tacitus, direnişi yüceltiyor gibi görünse de metnin derin yapısında bu direnişin kaçınılmaz biçimde yok olacağına dair kadercı bir anlayış inşa etmektedir. Bu anlayış, Roma'nın genişleme politikasını doğal, gerekli ve meşru bir süreç olarak sunmaktadır.

¹³⁰ Garnsey 1996, 1-3; Bradley 1994, 7-12; Patterson 1982, 1-13.

¹³¹ Tac. *Agr.* 11. 4.

¹³² Tac. *Agr.* 15. 3; Tac. *Germ.* 14. 2, 36. 1; Tac. *hist.* 1. 88. 2.

Tacitus'un çizdiği çerçevede yer alan egemenlik anlayışı, zamanla fethedilen toplulukların Roma'nın siyasal ve kültürel varlığıyla bütünleştirilmesini doğal ve gerekli bir süreç gibi gösterme çabasını içermektedir. İmparatorluk düzeni, farklı halkların yaşamını denetim altına alırken onları koruyan, yön veren ve biçimlendiren bir merkez olarak da sunulmuştur. Bu zihinsel çerçevenin bir yansıması da Plinius'un Roma'ya atfettiği evrensel kurucu rolde görülmektedir¹³³:

...erra omnium terrarum alumna eadem et parens, numine deum electa quae caelum ipsum clarius faceret, sparsa congregaret imperia ritusque molliret et tot populorum discordes ferasque linguas sermonis commercio contraheret ad conloquia et humanitatem homini daret breuiterque una cunctarum gentium in toto orbe patria fieret.

...tüm diğer toprakların hem yetiştiricisi hem annesi olan, tanrıların takdiriyle seçilmiş, gökyüzünü görkemli kılan, dağınık imparatorlukları birleştiren, adetleri uyumlu hale getiren, birçok ulusun uyumsuz ve vahşi dillerini, konuşma yoluyla iletişim kurarak bir araya getiren, insanlığa medeniyet veren, kısaca bütün halkların dünyadaki tek yurdu haline gelen (ülke).

Birçok modern araştırmacı Plinius'tan alıntı yaptığı bu pasaj ile Roma emperyalizmini ideolojik bağlamda değerlendirmiştir¹³⁴. Bu pasaj, Roma'nın (ya da burada özellikle Italia'nın) imparatorluk vizyonunu kutsal, kültürel ve insani bir misyonla temellendirildiği söylemsel yapının çarpıcı bir örneğidir. Metin, Italia'yı "tüm toprakların hem annesi hem de yetiştiricisi" olarak tanımlamaktadır¹³⁵. Bu da Roma'nın üstünlüğünü doğallıkla ve kutsallıkla ilişkilendiren ideolojik bir bakış açısını yansıtmaktadır. İtalya'nın, tanrıların iradesiyle seçildiği, uygarlık getirdiği, farklı halkların dillerini bir araya getirdiği ve tüm insanlara *humanitas* (medeniyet/insanlık) verdiği ifade edilmektedir. Sonuçta, bu toprakların evrensel bir "*patria*" (vatan) hâline geldiği vurgulanmaktadır. Plinius, Roma imparatorluk ideolojisinin köleliği meşrulaştırma biçimine dolaylı biçimde ışık tutmaktadır. Roma, askeri veya siyasi güç olmanın ötesinde "uygarlık taşıyıcısı" olarak tasarlanmıştır. Farklı halkların dilleri birbirinden farklı, uyumsuz ve vahşi olarak görülmüş; Roma bu dilleri bir araya getirip medenileştirme sürecini başlatmıştır. Bu misyon, köleliği de içeren hiyerarşik düzenin ideolojik zeminini oluşturmaktadır, öyle ki kölelik bir "medenileştirme aracı" olarak görülmüştür. Yabancıların köleleştirilmesi, onların *humanitas*a ulaşmasını sağlayacak bir süreç olarak meşrulaştırılmıştır. Plinius'un Italia'yı tüm halklara "insanlık" getiren "tek bir vatan" olarak sunması, köleleştirme sürecinin arka planındaki ideolojik yapıyı ortaya koymaktadır. Roma, bir yandan köleliği sürdürürken, diğer yandan kölelere "medeniyet", "dil" ve "efendiyle kurulan ilişki" aracılığıyla kültürel bir aidiyet sunduğunu iddia eder. Plinius, Roma egemenliğini yalnızca bir tahakküm biçimi olarak değil, toplumsal düzeni sağlama ve birleştirme işlevi üstlenen bir yapı olarak tanımlamıştır. Kölelik, görünürlüğü sınırlı olmasına rağmen sistemin devamlılığını sağlayan temel unsurlardan biri olarak bu söylemin tam merkezinde yer almaktadır.

¹³³ Plin. nat. 3. 39; Murphy 2004; Carey 2003; Naas 2002.

¹³⁴ Fear 2011; Kousser 2008, 90; Kousser 2005, 185; Isaac 2004, 169; Braund 1996, 162.

¹³⁵ Varro rust. 1. 2. 3-6; Strab. 6. 4. 1; Vitruv. 6. 1. 10-11; Dion. Hal. ant. 1. 36-37.

SONUÇ

Antik Roma'da kölelik, salt ekonomik bir üretim biçimi olmanın ötesinde, toplumsal düzenin temel yapı taşlarından biri olarak işlev görmüştür. Kölelerin varlığı, özgür doğmuş Roma yurttaşlarının ayrıcalıklı konumlarının görünür olması ve bu ayrıcalığın kalıcı hale getirilmesi için stratejik bir araç olarak kullanılmıştır. Roma toplumunda kölelik, bir hiyerarşi ve güç ilişkileri ağı içinde şekillenmiş, bu ağın sürdürülmesinde eğitim gibi kurumlar da etkin rol oynamıştır. Kölelere verilen eğitim, sadece pratik becerilerin kazandırılması değil, aynı zamanda bu bireylerin sosyal düzen içindeki yerlerini benimsemelerine ve mevcut yapının ideolojik olarak yeniden üretilmesine hizmet etmiştir. Kölelerin sahip olduğu bilgi ve beceriler, onların ekonomik işlevlerini artırmakla kalmamış, Roma'nın idari, bürokratik ve kültürel mekanizmalarında da önemli roller üstlenmelerini sağlamıştır. Örneğin, eğitilmiş köleler, yazı işleri, hesap tutma, belge kopyalama gibi teknik becerilerle donatılarak, elit sınıfların günlük işlerini kolaylaştıran ve kamu düzeninin işleyişinde önemli konumlar elde eden aktörlere dönüşmüştür. Bu durum, Roma toplumunda köle emeğinin çok boyutlu olduğunu; sadece fiziksel emek değil, zihinsel ve kültürel katkıların da değerli olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca eğitilmiş köleler, daha yüksek piyasa değerine sahip olmuş ve efendileri için önemli bir yatırım alanı haline gelmiştir.

Manumissio süreci, Roma toplumunda özgürleşmenin resmi ve hukuki yolu olarak görülse de bu süreç kendi içinde karmaşık ve sınırlayıcı bir yapıya sahiptir. Azat edilen köleler, hukuki statü olarak özgür kabul edilmelerine rağmen toplumsal statüleri ve kimlikleri bakımından katı sınırlamalara tabi tutulmuştur. Azatlı kölelerin kamusal temsiline getirilen engeller, Roma toplumunun hiyerarşik yapısının korunması için bilinçli bir strateji olarak görünmektedir¹³⁶. Bu bağlamda *manumissio*, bireysel kurtuluşu temsil etmekten çok, toplumsal düzenin sürekliliğine hizmet eden ideolojik bir araç olarak hizmet etmiştir. Azat edilenler, yeni özgür kimliklerine kavuşmalar da sosyal normlar ve hiyerarşi onların hareket alanını sınırlandırmıştır. Eğitilmiş köleler, ekonomik ve işlevsel yeterliliklerinin yanı sıra, Roma toplumunun değerlerini, hiyerarşik düzenini ve sosyal kodlarını benimseyip içselleştirmiştir. Bu süreç, kölelerin yeni rollerine uyum sağlamalarını kolaylaştırmakla birlikte Roma egemen sınıflarının hakimiyetinin meşrulaştırılmasında da önemli bir işlev görmüştür. Bu noktada, Gramsci'nin hegemonya kavramı çerçevesinde Roma'daki köle eğitiminin, iktidarın kültürel araçlarından biri olarak işlev gördüğü söylenebilmektedir. Güç, yalnızca zorlayıcı mekanizmalarla değil, aynı zamanda eğitim ve kültürel içerikler aracılığıyla da sürdürülebilmektedir.

Kölelerin kimliksizleştirilmesi, yani bireysel benliklerinin sistem içinde eritilmesi, Roma'da köle eğitiminin temel hedeflerinden biri olmuştur. Eğitim aracılığıyla köleler, sadece beceri kazanmamış; itaat etmeye, kendilerini efendilerinin mülkü olarak görmeye ve özgürlükten çok itaat etmeyi benimsemeye yönlendirilmiştir. Bu pedagojik yaklaşım, kölelik kurumunun devamlılığını sağlamış ve *manumissio* sonrası azat edilen kölelerin dahi sistem içinde hiyerarşik konumlarını korumalarını mümkün kılmıştır. İtaat, uyum ve kabul biçimleri, Roma toplumundaki sosyal düzenin temel taşlarını oluşturmuştur.

Roma'da köle eğitiminin bölgesel ve kentsel farklılıkları da göz önünde bulundurulmalıdır. İmparatorluğun farklı coğrafi alanlarında kölelerin eğitimi ve istihdam biçimleri değişiklik göstermiştir. Örneğin, Roma'nın merkezinde eğitilen köleler daha çok bürokratik ve kültürel alan-

¹³⁶ Mouritsen 2005, 54-58.

larda görev alırken, eyaletlerde eğitilen köleler yerel idari görevlerde ve saray hizmetlerinde kullanılmıştır. Bu farklılıklar, köle eğitiminin hem ekonomik hem de ideolojik ve politik amaçlarla biçimlendirildiğini göstermektedir. İmparatorluğun çeşitli kademelerinde eğitim, yerel hiyerarşilerin korunmasına ve Roma merkezli iktidar yapılarının güçlendirilmesine hizmet etmiştir. Eğitim yoluyla sağlanan ilerleme, kölelerin ve azatlıların toplumsal hareketliliğini sınırlayan sınırlar içinde kalmıştır. Bu sınırlar hem hukuki hem de sosyal olarak açıkça tanımlanmıştır ve eğitimle elde edilen kazanımlar bu sınırları aşmadığı sürece anlam kazanmıştır. Sınırların ötesine geçmek, Roma toplumunun mevcut hiyerarşisini tehdit edebileceği için sistem tarafından engellenmiştir. Bu nedenle eğitim, özgürleşme ve bağımsızlık sağlamaktan çok, sosyal düzenin yeniden üretimini mümkün kılan bir ideolojik araç olmuştur. Köle eğitimi ve *manumissio* süreçleri, Roma toplumundaki elit kimliğin korunmasında da kritik roller üstlenmiştir. Eğitimli köleler, efendilerinin güç ve prestijini pekiştiren göstergeler haline gelmiş, azatlıların kamusal alandaki varlığı özgürlük değil, efendiyle bağlılık ilişkisini vurgulayan bir simge olarak anlam kazanmıştır. Bu temsil biçimi, kölelik sisteminin meşruiyetinin toplumsal bilinçte yerleşmesini sağlamış ve ideolojik yapının görünmez ama etkili katmanlarından biri olmuştur.

Sonuç olarak, Antik Roma'da köle eğitimi, ekonomik çıkarlarla sınırlı kalmayan, ideolojik hedeflerle iç içe geçmiş çok boyutlu bir yapının parçasıydı. Köleler, beceri kazandırılan varlıklar olmanın ötesinde toplumsal düzenin sürekliliği için gerekli olan sosyal kodlarla donatılan aktörlerdi. Eğitim, köleliği sorgulamaktan çok mevcut düzenle uyum içinde olmayı öğreten bir sistem olarak işlemiştir. Böylece eğitim, tahakkümün sessiz ama kalıcı bir aracı hâline gelmiştir. Köleliğin sadece iktisadi bir kurum olmadığı; eğitim gibi olumlu görülen uygulamalar aracılığıyla dahi hiyerarşik yapının korunmasına ve ideolojik meşruiyetin güçlendirilmesine hizmet ettiği anlaşılmaktadır.

EXTENDED ABSTRACT

In Ancient Rome, the education of slaves functioned as a multifaceted institution that extended beyond the mere acquisition of individual skills to play a crucial role in maintaining social order, stabilizing economic production relations, and reconstructing dominant ideological frameworks. The availability and scope of educational opportunities for slaves varied significantly depending on their assigned roles, their masters' social status, and prevailing pedagogical practices within Roman society. Slaves serving in domestic settings, bureaucratic positions, or aristocratic households often received training in grammar, rhetoric, literature, and accounting. This specialized knowledge enabled them to occupy skilled roles such as pedagogues, clerks, or secretaries. Conversely, slaves employed in physically demanding sectors such as agriculture, mining, or construction typically underwent experiential learning processes rather than formal education. Education served purposes that transcended increasing labor productivity; it operated as a mechanism of social control that facilitated slaves' internalization of their societal positions and naturalized the existing hierarchical structure. Within this framework, *manumissio*—the formal act of slave emancipation—was not merely a recognition of individual rights but functioned as a form of reward grounded in loyalty and productivity. The emancipation of educated slaves, which occasionally granted them limited social mobility, contributed to the reproduction of Roman citizenship ideology and the perpetuation of social hierarchy.

This study focuses on the relationship between slave education and *manumissio*, exploring the structural and ideological functions education fulfilled in Roman society. It argues that slave education was a deliberate institutional practice embedded within broader mechanisms of control and ideological reproduction, reinforcing the stratified social order rather than undermining it. By equipping slaves with specific competencies, their roles became integral not only to the economic apparatus but also to the cultural and political fabric of Rome. Educated slaves often operated as cultural intermediaries, facilitating administrative continuity and sustaining elite identities. Furthermore, the paper examines how the process of education and subsequent emancipation intertwined with prevailing conceptions of citizenship, loyalty, and social boundaries. While manumitted slaves could attain certain rights and limited upward mobility, their freedom was circumscribed by legal and social restrictions deliberately maintained by the elite to preserve dominance. Educational attainment among slaves thus formed a dual process: it empowered individual slaves within narrowly defined limits while simultaneously reinforcing the hierarchical status quo. By analyzing literary sources, legal texts, and epigraphic evidence, the research situates slave education within the ideological matrix of Roman power relations. It highlights how pedagogical practices contributed to ideological consent, shaping slaves' self-perception and their acceptance of social roles. This ideological function of education complements coercive measures of control, forming a comprehensive system that sustained slavery as both a material and symbolic institution.

In conclusion, the education of slaves in Ancient Rome cannot be understood merely as skill acquisition or economic strategy; it was a pivotal component of ideological governance, serving to reproduce social hierarchies and legitimize the existing order through controlled socialization and carefully managed pathways to limited freedom.

KAYNAKÇA

- Alföldi, G. 1972. "Die Freilassung von Sklaven und die Struktur der Sklaverei in der römischen Kaiserzeit." *RivStorAnt* 2: 97-129.
- Aubert, J. J. 2004. "De l'usage de l'écriture dans la gestion d'entreprise à l'époque romaine." J. Andreau – J. France – S. Pittia (eds.), *Mentalités et choix économique des Romains*. Paris: Ausonius Éditions, 127-147.
- Bodel, J. 2020. "Ancient slavery and modern ideologies: Orlando Patterson and M. I. Finley among the dons." *Theory and Society* 48:823-833.
- Bourdieu, P. 1984. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste* (trans. K. Paul). London: Routledge.
- Bradley, K. R. 1987. *Slaves and Masters in the Roman Empire: A Study in Social Control*. New York: Oxford University Press.
- Bradley, K. R. 1991. *Discovering the Roman Family*. Oxford: Oxford University Press.
- Bradley, K. R. 1994. *Slavery and Society at Rome*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Braund, D. 1996. *Ruling Roman Britain: Kings, Queens, Governors and Emperors from Julius Caesar to Agricola*. London: Routledge.
- Buckland, W. W. 1908. *The Roman Law of Slavery*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carey, S. 2003. *Pliny's Catalogue of Culture: Art and Empire in the Natural History*. Oxford: Oxford University Press.
- CIL V. *Corpus Inscriptionum Latinarum, Inscriptiones Galliae Cisalpinae Latinae*. T. Mommsen (ed.) 1872 (impr. iter. 1959).
- CIL VI. *Corpus Inscriptionum Latinarum, Inscriptiones urbis Romae Latinae*. (ed.) G. Henzen – I. B. de Rossi – E. Bormann – C. Huelsen – M. Bang (eds.) 1876 (impr. iter. 1959 et 1996).
- CIL XIV. *Corpus Inscriptionum Latinarum, Inscriptiones Latii veteris Latinae*, H. Dessau (ed.) 1887 (impr. iter. 1968).
- Crook, J. A. 1967. *Law and Life of Rome*. Ithaca: Cornell University Press.
- Dal Lago, E. 2025. "Moving forward in comparative slavery: Orlando Patterson's critique of 'slave society', 'slave systems', and the 'second slavery'." *Ethnic and Racial Studies*:1-8.
- Dal Lago, E. – C. Katsari 2008. *Slave Systems, Ancient and Modern*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dig. *Digesta, Corpus iuris civilis Vol. 1. Institutiones/Digesta recogn.* T. Mommsen – P. Krüger (eds.), Berlin, 1954.
- Drummond, A. 1989. "Early Roman clientes." A. Wallace-Hadrill (ed.), *Patronage in Ancient Society*. London: Routledge, 89-115.
- Duff, A. M. 1958. *Freedman in the Early Roman Empire*. Cambridge: W. Leffer & Sons.
- Duncan, A. 2006, "Infamous performers: comic actors and female prostitutes in Rome." C. A. Faraone – L. McClure (eds.), *Prostitutes and Courtesans in the Ancient World*. Madison: University of Wisconsin Press, 124-159.
- Fear, A. T. 2011. "The Roman's burden." R. Gibson – R. Morello (eds.), *Pliny the Elder: Themes and Contexts*. Leiden: Brill, 21-34.
- Fevrier-Prévotat, C. 1981. "Negociator et mercator dans le discours cicéronien : essai de définition." *Dialogues d'histoire ancienne*, Année 7:367-405.
- Finley, M. I. 1980. *Ancient Slavery and Modern Ideology*. London: Chatto & Windus.

- Finley, M. I. 1999. *The Ancient Economy*. Berkeley: University of California Press.
- Fitzgerald, W. 2000. *Slavery and the Roman Literary Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fleckner, A. M. 2014. "The Peculium a Legal Device for Donations to personae alieno iuri subiectae?" F. Carla – M. Gori (eds.), *Gift Giving 'Embedded' Economy in the Ancient World*, Heidelberg: Universitätsverlag Winter.
- Foucault M. 1995. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* (trans. A. Sheridan): Vintage Books.
- Frank, T. 1940. *An Economic Survey of Ancient Rome V*. Baltimore: The John Hopkins Press.
- Frasca R. 1999. "Il profilo sociale e professionale del maestro di scuola e del maestro d'arte tra reppublica e alto impero." G. Firpo – G. Zecchini (eds.), *Magister: aspetti culturali e istituzionali. Atti del convegno, Chieti 13-14 novembre 1997*. Alessandria: Ed. dell'Orso, 129-158.
- Garnsey, P. 1996. *Ideas of Slavery from Aristotle to Augustine*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Garnsey, P. – R. P. Saller 2014. *The Roman Empire, Economy, Society and Culture*. London: Bloomsbury.
- Gramsci, A. 1971. *Selections from the Prison Notebooks* (trans. Q. Hoare – G. N. Smith). London: Lawrence and Wishart.
- Harris, W. V. 1989. *Ancient Literacy*. Cambridge: Harvard University Press.
- Harris, W. V. 1994. "Child Exposure in the Roman Empire." *JRS* 84:1-22.
- Herrmann-Otto E. 1994. *Ex ancilla natus. Untersuchungen zu den "Hausgeborenen" Sklaven und Sklavinnen im Westen des römischen Kaiserreiches*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Hopkins, K. 1978. *Conquerors and Slaves*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hunt, P. 2018. *Ancient Greek and Roman Slavery*. Malden: Wiley Blackwell.
- ILS. *Inscriptiones latinae selectae*. H. Dessau (ed.), 3 vols. in 5 parts. Berlin, 1892-1916.
- Isaac, B. 2004. *The Invention of Racism in Classical Antiquity*. Princeton: Princeton University Press.
- Joshel, S. R. 2010. *Slavery in Roman World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaser, M. 1971. *Das römische Privatrecht I*. München: C. H. Beck Verlagsbuchhandlung.
- Kehoe, D. P. 1989. "Approches to economic problems in the letters of Pliny the younger: the question of risk in agriculture." W. Haase (ed.), *ANRW II.33*, 555-591.
- Kirschenbaum, A. 1987. *Sons, Slaves and Freedmen in Roman Commerce*. Washington: Hebrew University Magnes Press.
- Kolchin, P. 2003. *American Slavery 1619-1877*. New York: Hill and Wang.
- Kousser, R. 2005. "From conquest to civilization: the rhetoric of imperialism in the Early Principate." J. J. Aubert – Z. Várhelyi (eds.), *A Tall Order: Writing the Social History of the Ancient World: Essays in Honor of William V. Harris*. Munich: De Gruyter, 185-202.
- Kousser, R. 2008. *Hellenistic and Roman Ideal Sculpture: The Allure of the Classical*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kunkel, W. 1966. "Das Konsilium im Hausgericht." *ZSSR* 83:219-251.
- Laes, C. 2008. "Child Slaves at Work in Roman Antiquity." *Ancient Society* 38:235-283.
- Lenski, N. – C. M. Cameron 2018. *What Is a Slave Society? The Practice of Slavery in Global Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Livingston, I. 2004. *A Linguistic Commentary on Livius Andronicus*. New York: Routledge.
- Madden, J. 1996. "Slavery in the Roman Empire: numbers and origins." *Classics Ireland* 3:109-128.
- Maurice, L. 2013. *The Teacher in Ancient Rome, The Magister and His World*. Lanham: Lexington.
- McGinn, T. A. 2004. *The Economy of Prostitution in the Roman World: A Study of Social History & the Brothel*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Memmer, M. 1991. " 'Ad servitutem aut ad lupanar...' Ein Beitrag zur Rechtstellung von Findelkindern nach römischem Recht – unter besonderer Berücksichtigung von 77, 98 Sententiae Syriacae." *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* 108:21-93.
- Mohler, S. L. 1940. "Slave Education in the Roman Empire." *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 71:262-280.
- Mouritsen, H. 2001. *Plebs and Politics in the Late Roman Republic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mouritsen, H. 2005. "Freedmen and Decurions: Epitaphs and Social History in Imperial Italy", *JRS* 95: 38-63.
- Mouritsen, H. 2011. *The Freedmen in the Roman World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mousourakis, G. 2007. *A Legal History of Rome*. New York: Routledge.
- Murphy, T. 2004. *Pliny the Elder's Natural History*. Oxford: Oxford University Press.
- Naas, V. 2002. *Le projet encyclopédique de Pline l'Ancien*. Coll. Rome: École Française de Rome 50.
- Patterson, O. 1982. *Slavery and Social Death, A Comparative Study*. Cambridge: Harvard University Press.
- Patterson, O. 2025. *Enslavement, Past and Present*. Cambridge: Polity Press.
- Peña, J. 2000. "Two tales of the city: Final reports from the Caelian 'Caput Africae' and the Meta Sudans." *JRA* 13:549-558.
- Pritchard, A. M. 1961. *Leage's Roman Private Law, founded on the Institutes of Gaius and Justinian*. New York: Macmillan.
- Rawson, P. 2003. *Children and Childhood in Roman Italy*. Oxford: Oxford University Press.
- Rix, H. 1994. *Die Termini der Unfreiheit in den Sprachen Alt-Italiens*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Saller R. P. 2003. "Women, Slaves and the Economy of the Roman Household." D. L. Balch – C. Osiek (eds.), *Early Christian Families in Context. An Interdisciplinary Dialogue*. Cambridge: Grand Rapids, 185-204.
- Shaw, B. D. 2001. "Spartacus: The Man, the Myth, and the Modern Symbol of Rebellion." B. D. Shaw (ed.), *Spartacus and the Slave Wars*. New York: The Bedford Series in History and Culture, Macmillan, 14-24.
- Strauss, B. 2009. *The Spartacus War*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Thomas. Y. 1990. "Remarques sur la juridiction domestique à Rome." J. Andreau – H. Bruhns (eds.), *Parenté et stratégies familiales dans l'Antiquité romaine*. Rome: Ecole française de Rome, 450-474.
- Thomas Y. 2002. "Le corps de l'esclave et son travail à Rome, Analyse d'une dissociation juridique." P. Moreau (ed.), *Corps romains*. Grenoble: Éditions Jérôme Millon, 225-250.
- Treggiari, S. 1969. *Roman Freedmen During the Late Republic*. Oxford: Clarendon Press.

Veyne, P. 1990. *Bread and Circuses: Historical Sociology and Political Pluralism* (trans. B. Pearce). London: Penguin.

Vuolanto V. 2003. "Selling a Freeborn Child, Rhetoric and Social Realities in the Late Roman World." *Ancient Society* 3:169-207.

Watson, A. 1987. *Roman Slave Law*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Weaver, P. R. C. 1972. *Familia Caesaris, A Social Study of the Emperor's Freedmen and Slaves*. Cambridge: Cambridge University Press.

Westermann, W. L. 1955. *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*. Philadelphia: American Philosophical Society.

Wiedemann, T. 1981. *Greek and Roman Slavery*, London: Routledge.

Wieling, H. 1999. *Die Begründung des Sklavenstatus nach ius gentium und ius civile. Corpus der römischen Rechtsquellen zur antiken Sklaverei* 1. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Zelnick-Abramovitz, R. 2005. *Not Wholly Free. The Concept of Manumission and the Status of Manumitted Slaves in the Ancient Greek World*. Leiden: Brill.